

एकस्य शानेशोकाद्यभावनिरूपणं - २१
 आत्मनिब्रह्मलंकरणसिद्धं - २२
 मयं च स्वातीकलंस्वमदृष्टानेन - २२
 अवस्थानयमित्यात्वस्यात्मनोमित्य-
 त्वात्पर्यनिरूपणं - २३
 अनेकदृष्टिर्नीचस्य फलितत्वनिरूपणं - २३
 मयं च स्वमदृष्टिणिकल्पितत्वे च ह्यसौ दृष्टानां - २३
 मयं च स्वमदृष्टिणिकल्पितत्वे च ह्यसौ दृष्टानां - २३
 ब्रह्मणोऽपि स परं च्यवहारो भवतीति युक्त्या
 निरूपणं - २३
 मयं चैतदृष्टमार्गपिब्रह्मणा एव ग्रहणं प्रव-
 तीत्यनदृष्टान्तः - २४
 अज्ञानाभावात् शुद्धी भवतीत्यादिरूपणं - २४
 अद्वैतज्ञानान्तरमाल्यात्मविभागास्पृश्यत्वं
 अविचिक्रिनादिह तादात्म्यस्यानेकदृष्टि-
 निरूपणं - २४

अज्ञानादात्मनिदेहत्वं पश्यतीत्यत्र
 ह्यसौ दृष्टान्तः - २५
 ज्ञानादेहाध्यात्मनिरूपणं - २६
 आत्मविचारेण भ्रमकालिक्रमणं कर्तव्यमिति
 निरूपणं - २६
 युक्त्या मारुत्वकर्मणो निराकरणं - २७
 अज्ञानात्मगत्यतीति ज्ञानात्तन्निरूपणमिति
 दृष्टान्तास्यां निरूपणं - २८
 अज्ञवोधार्थं मारुत्वमस्ति - २९
 ज्ञानिनः मारुत्वाभावेऽस्तुनेः प्रमाणत्वेनोपन्यसतं
 मारुत्वयोगीकारे दोषनिरूपणं - २९
 पंचदशराजयोगांशवर्णनमिति सति शब्दमयो-
 निरिदध्यात्मस्यापश्यकत्वं - ३०
 पंचदशराजानां नामानि - ३१
 यमस्य लक्षणं - ३१
 नियमस्य लक्षणं - ३१

५४	२५	७५
५५	२६	७७
५६	२६	७९
५७	२७	८१
५८	२८	८३
५९	२९	८५
६०	२९	८७
६१	३०	८९
६२	३१	९१
६३	३१	९३
६४	३१	९५
६५	३१	९७
६६	३१	९९
६७	३१	१०१
६८	३१	१०३
६९	३१	१०५
७०	३१	१०७

त्यागस्य लक्षणं	१०६	निर्दिध्यासस्य फलं	१२६
यौनस्य लक्षणं	१०७	समाधिपिप्प्लानानिरूपणं	१२७
विजानदेशस्य निरूपणं	११०	रुत्तरेयबंधमोक्षकारणत्व	१२९
कालस्य निरूपणं	१११	महसरसिभूत्यानां निदा	१३०
आपानस्य निरूपणं	११२	महलघुत्तिपराणां वंदनीयत्वं	१३१
सिद्धासनस्य निरूपणं	११३	ब्रह्मवृत्तिपराणां रोधदाड्योन्मुक्तिः	१३२
मूलचपस्य निरूपणं	११४	बोधरक्षिणकेवलशब्दवादिनामोक्षामावनिरूपण	१३३
देहसाध्यस्य निरूपणं	११५	महानिष्टानां ब्रह्मस्यैव स्थिति निरूपणं	१३४
दिकृत्स्थिते निरूपणं	११६	कार्ये इत्यादिपंचमिः स्वैकैर्वेदानसिद्धान्त	१३५
माणायासस्य निरूपणं	११८	विचारनिरूपणं	१३५
रेनकपूरकादिविधमाणायासस्य निरूपणं	११९	महान्तरान्तराभ्यां स्वरेदित्यानष्टान्तकथनं	१४०
प्रत्याहारस्य निरूपणं	१२१	प्रपन्नस्य ब्रह्मत्वेन भावनं	१४१
धारणाया निरूपणं	१२२	राजयोगस्योपसंहारः	१४३
ध्यानस्य निरूपणं	१२३	सुद्धनिर्चानां फलराजयोगस्य मुक्तिमदत्व	१४४
समाधेर्निरूपणं	१२४	निरूपणं	१४५
निर्दिध्यासस्यावधेर्निरूपणं	१२५	इत्यनुक्रमणिका समाप्ता	

अथाऽपरोक्षानुभूतिप्रारंभः

यह पुस्तक मुंबईमें पोर्टुगीस चर्चस्ट्रीट घर
नंबर ३५में नारायण त्रीकमजीके पास और
दिल्लीमें दरीवा बजारमें मुंबईका पुस्तकौ-
की दुकानमें गंगाविष्णु खेमराजके पास
मिलेंगे.

किंमत ८ आना.

प्रस्तावना-

श्रीगणेशायनमः संति संप्रतिमुखापुर्यां विपश्चिद्वर्याः सकलश्रुतिशिरः-
शास्त्रपयः पयोधिपारीणाः निखिलजनमनःप्रबोधनधुरीणाः प्रपन्नजन
शरणचरणाः श्रीमज्जीवनरामतनूजन्मानो गुरवो जयकृष्णामिधानाः
द्येषां च निपीयाञ्जुप्ति स्रग्धाधाराकारां वाचं जना नान्यदाकर्णयंति
करुणापूर्णांतःकरणीलिंशासकजनप्रार्थिते स्तेर्मन्दमत्यनुजिद्यक्षया जिज्ञा-
सूना मपरोक्षतयात्मस्वरूपानुभवाय श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य
श्रीशंकराचार्य विरचितोऽय मपरोक्षानुभूतिनामाग्रंथो लेखकपरंपरा
दोषपशाद्येषु येषु स्थलेष्वस्तुद्ध आसीत्तत्र संशोधितः तद्दीकाच्यं य
त्रयत्र प्रतीकाभावस्तत्र प्रतीकैः यत्र क्वचिच्चावतरणिकाया न्यूनतयाऽ-
व्यक्तार्थतां तत्र तत्परिहारपूर्वं व्यक्तार्थीकरणेन कुत्रचिदितरपद्यार्थप
रायाः श्रुत्याः लेखकपरंपरादोषेण पद्यांतरदीकायां स्थितायाः पुनः स्व-

स्थानोपन्यासेन काव्यपेक्षितश्रुतीनां पूर्णतथोपन्यसनेन यत्रवाऽपूर्णतयाऽ
 र्थासंगतिस्तत्रतत्पूरणतोऽर्थसम्मेलनेन क्वचिदशब्दशोधनेनच परिष्कृता
 एवं शुद्धस्य प्रायेण दुर्लभस्याऽस्य सटीकस्यग्रंथस्य स्कलभलमाशास्ता-
 नास्ते तदाज्ञाऽनुसंधानसावधानं वेदांतशास्त्रदत्तावधानं वणिजं त्रिवि
 क्रमतनूजं नारायणजी इतिप्रसिद्धाभिधानं मां मुद्रापणाय समादिशान्
 मया चकुसुममालामिव तदाज्ञांशिरसावहृमानेन गताभिमानेन सर्वलोक
 शोकनिर्मुक्तनीचं ग्रंथो विक्रमशफस्य रोपेराभांकेमही मितेब्दे श्रावण-
 मासे कृष्णापक्षे त्रयोदश्यां तिथौ भृगुवासरे मुद्रालये मुद्रापितः वि
 लोक्य चेमं समदृशः संतः संतुष्टा भवंतु भवाप्ययभजनश्च भगवान्
 भव्याय भूयादिति सप्रणतिशतमभ्यर्थये।

श्रीगणेशायनमः स्वमकाशश्चहेतुर्यः परमात्माचिदात्मकः अपरोक्षानुभू-
 त्याख्यः सोहमस्मिपरंस्त्वं १ ईशगुर्वात्मभेदाद्यः सकलव्यवहारभूः औपा-
 धिकःस्वन्मात्रः सोऽपरोक्षानुभूतिकः २ तदेवमनुसंधाय निर्विघ्नोऽस्वैष्टदेव
 तां अपरोक्षानुभूत्याख्या मान्वायैक्तिप्रकाशये ३ यद्यपीयंस्वतःस्पष्टा त-
 थापिस्वात्मसिद्धये यलोयंसोपिसंक्षेपा क्रियतेऽनर्थनाशनः ४ द्वाहमुक्त्वा

ॐ श्रीहरिंपरमानंदं सुपदेष्टारमीश्वरं
 व्यापकं सर्वलोकानां कारणंतनमाभ्यहं १

करःकायं सूर्यस्तेजोनिधिःकिल तथापिभक्तिमान्कःकिं नकुर्वात्स्वहितासये
 ५ तत्राचार्याः स्वैष्टपरदेवताऽनुसंधानलक्षणं मंगलं निर्विघ्नत्रयसमासये स्व
 मनसिष्ठत्वा शिष्यशिक्षायै यथादो निबध्मंति श्रीहरिभिति अहं तं नमाषी
 ल्यन्वयः अत्रयं प्रक्रिया पदार्थो द्विविधः आत्माऽनात्माविति तत्रात्मा द्विवि
 धः ईश्वरो जीवश्चेति एतावपि द्विविधो शुद्धाऽशुद्धभेदान् तत्राऽशुद्धो मा

याऽविद्योपाधित्वेन भेदव्यवहारहेतू शुद्धौत्वभेदव्यवहारहेतू तथाऽनात्मापि
 त्रिविधः कारणसूक्ष्मस्थूलभेदान् एतदेव शरीरत्रयमिति व्यवह्रियते एवं
 चिज्जडरूपवैलक्षण्या तमःप्रकाशयोरेव चिभक्तयोरुभयोरात्माऽनात्मनो-
 रविवेक एव बंधकारणं तयोर्विवेकस्तु मोक्षकारणमितिदिक् तत्र तावदहं
 शब्देन देहत्रयविशिष्टत्वेनाशुद्धोजीवः अस्थेवाऽपकृष्टत्वात् तेनभासिते माया
 तत्कार्यं हन्त्वपि तदाश्रयभूतत्वेन सर्वकारणं वेदान्तप्रसिद्धमीश्वरं एतस्यै
 व सर्वोत्कृष्टत्वात् नमामि नमस्सरोमि स्वात्मत्वेनानुसंदधामीत्यर्थः तस्यैव
 सर्वोत्कृष्टत्वेनानुसंधानयोग्यत्वमाह श्रीहरिमिति श्रियंदधानमित्यर्थः यद्वा
 स्वाश्रयतया श्रियते स्वीक्रियते मलयस्रुष्यादौ सर्वभूतेरिति श्रीर्जाचित्वो
 पाधिभूताऽविद्या तांहरत्यात्मज्ञानप्रदानेन नाशयतीति श्रीहरिस्तं यद्वा सएव
 सर्वाधिष्ठानतया श्रीरित्युच्यते श्रीरेवहरिस्तं ननु किमनेनाविद्या तत्कार्यहरणेने
 त्याशंस्य परमपुरुषार्थप्राप्तिर्भवतीति सूचयितुं तस्य परमानंदरूपतामाह प
 रमानंदमिति परमोऽविनाशित्वनिरतिशयत्वाभ्यामुत्कृष्ट आनंदः स्रुष्वविशेष

स्तद्रूपमित्यर्थः तर्हि वैषयिकसुरवज्जडः स्यादित्यत आह उपदेशारमिति आ-
 चायद्वारात्मसुरोपदेशकं चिद्रूपमित्यर्थः ननु केवलानन्दस्य कथमुपदेशत्वमि-
 त्यत आह ईश्वरमिति ईष्टेऽसावीश्वरः विविधशक्तित्वात्सर्वसमर्थस्तं नमा-
 मीत्यन्वयः एवमपि परिच्छिन्नत्वात् घटादिवदनात्मत्वं स्यादित्यत आह व्या-
 पकमिति स्वसत्ताप्रकाशाभ्यां नामरूपे व्यापीति सव्यापकत्वं परिच्छेदकत्व

अपरोक्षानुभूतिर्वै प्रोच्यते मोक्षसिद्धये
 साङ्गिरेव प्रथमेन वीक्षणीयामुहसुहुः २

देशकालादेर्मायिकत्वाद्नतमित्यर्थः ननु व्याप्यव्यापकभावेनानंतत्वमसिद्धमि-
 त्यत आह सर्वलोकानांकारणमिति अभिन्ननिमित्तापादानमित्यर्थः सत्यं ज्ञा-
 नमनंतं ब्रह्म आत्मनात्मानमभिसंविदेशत्वादिभ्युतेः १ इदानीं प्रेक्षावल-
 लुप्तये शुबंधचतुष्टयं दर्शयन् स्वचिकीर्षितं प्रतिजानीते अपरोक्षेति वै-
 इत्यव्ययेन विद्वदनुभवं प्रमाणयति तथाचायमर्थः विद्वदनुभवमसिद्धा या

तस्यमस्यादिमहावाक्यश्चरणजा प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषया अपरोक्षानुभू-
 रक्षाणाभिंद्रियाणां परमतीतं नभवनोत्यपरोक्ष मिंद्रियाधिष्ठानतत्प्रका-
 लास्यो नित्यमत्यक्षस्यप्रकाशात्मतत्वं तस्यानुभूतिवृत्त्वाच्छुद्धाखंडता य
 द्वा अपरोक्षा चासावनुभूतिश्चेत्यपरोक्षानुभूतिविद्या उपपर्यायो ब्रह्म-
 साक्षात्कार स्तत्साधनयथाप्युपनिषच्छब्दवदपरोक्षानुभूतिशब्देनोपचये
 ने इदित्यवलोकनमन्वेणीवोत्तमाधिकारिणां ब्रह्मात्मसाक्षात्कारकारणं य
 थविशेषइत्यर्थः अनेन नित्यापरोक्षब्रह्मात्मतत्वं विषयो दर्शितः स प्रो
 च्यते प्रकर्षणतत्तदाशंका निराकरणपूर्वकं सिद्धांतरहस्य प्रदर्शनरूपेणो
 च्यते कथ्यतइत्यर्थः अस्माभिः पूर्वाचार्यैरित्यथोदव्याहारः ननु मायः प्र
 योजनमनुद्दिश्य नमंदोपि प्रवर्तते इतिन्याया चारंभणीयोत्रंथ इत्याशं-
 क्य मयोजनमाह मोक्षसिद्धयइति मोक्षोनाम स्वाविद्याकल्पिता ९७३
 द्यात्मत्वाभिमानरूपबंधनिवृत्तिद्वारा स्वस्वरूपवस्थानं तस्यसिद्धिः
 प्राप्तिस्तदर्थं अनेन सर्वोऽनर्थनिवृत्तिद्वारा परमानंदवाप्तिरूपं

दर्शिनं किलक्षणाऽपरोक्षाऽनुभूतिः साङ्गिः साधुभिर्नित्यानित्रयस्तु विवेकादि
 साधनचतुष्टयसंपन्ने सुसुक्ताभिरित्यर्थः एवशब्दान्नाभ्येः कर्मोपासनाधि
 कारिभिरिति भावः सुहु सुहु नरं नर्यदीर्घकालाभ्यासप्रयत्नेन स्नानमिक्षादा
 वय्यनादरं कृत्वेत्यर्थः वीक्षणीया गुरुमुखाद्वगत्य विचारणीया अनेन सु
 सुक्तरधिकारी दर्शितः एतेनैवार्थात् पूर्वकांडोत्तरकांडयोः साध्यसाधनभा

स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसाहरितोषणात्
 साधनेप्रभवत्पुसां वैराग्यादिचतुष्टयं ३

वः संबंधश्च दर्शितो भवतीति बोद्धव्यं २ ननु कार्यस्य कारणाधीनत्वात्
 पूर्वोक्तसाधनचतुष्टयस्य किंकारणमित्याशंक्याह स्ववर्णेति अत्र स्वशब्दे
 न मुख्यगोणमित्याभेदेन त्रिविधेषु साक्षिपुत्रादिदेहादिलक्षणेष्वालस्य मध्ये
 मिथ्यात्मायोग्यत्वाद्बुद्धये तस्य देहादेर्ब्राह्मणादिवर्णं ब्रह्मचर्याद्याश्रमं प्र
 युक्तेन धर्मेण ब्रह्मापणकृतकर्मनिष्ठानजन्त्येनाऽपूर्वेण पूर्वमीमांसाप्रसि

हेन माविफलाधारभूतेन पुण्यादिशब्दवाच्येनेत्यर्थः तथा तपसा कृच्छ्र-
 चाद्रायणादिना प्रायश्चित्तेनेत्यर्थः पुनः हरितोषणा द्वागवत्प्रीतिकरात्सर्व-
 भूतदयालक्षणात् कर्मविशेषात् एतैस्त्रिभिः साधनैः वैराग्यादित्तनुष्टय-
 रूपं साधनं मोक्षसाधको धर्मविशेषः पुंसां प्रभवेत् संभावनायांलिङ्-
 ग्रद्वैवमन्वथः स्वर्णात्रिमधर्मरूपेण तपसाकृत्वा यद्हरितोषणं तस्मादिनि-

ब्रह्मादिस्थावरानेषु वैराग्यंविषयेष्वनु-
 यथैवकाकविषयायां वैराग्यंतद्भिर्मल ४

यद्यपि साधनचतुष्टयस्य विवेकादिक्रमेण हेतुहेतुमद्भावस्तथापि वैराग्यस्या-
 साधारणकारणता द्योतयितुं मादौग्रहणं कृत्तमितिवोद्भव्यं ३ कीदृशं तद्द्वैराग्या-
 दित्तनुष्टयमित्याकांक्षायां तत्त्वयमेव व्याचरेत् ब्रह्मादीत्याराग्यं यत्कव्यासामुमु-
 क्ततेत्येतेन श्लोकबद्धान्त्येकेन ग्रंथेन तत्रादौ वैराग्यस्य लक्षणाभाह् ब्रह्मा-
 दिस्थावरानेषु विवृतिं ब्रह्मादिस्थावरानेषु सत्यलोकादिमर्त्यलोकांतेषु भोगसा-

धनेषु अनु कर्मजन्यत्वेनानित्यत्वं लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः वैराग्यं इच्छारहित्यं न
 ब्रह्मज्ञानमाह यथैवेति यथैव काकविषायां वैराग्यं गर्दभादिविषायांमपि
 कद्राचिन् कस्यचिन् ज्वरशांत्यर्थं ग्रहणेच्छा भवति अतः काकविषाया ग्रह
 णं उपलक्षणमेतद्ज्ञानादीनां विषयेष्विच्छानुदये वैराग्यस्य हेतुगर्भितं वि
 शेषणमाह तदिति हियस्मा तद्वैराग्यं निर्मलं रागादिमलरहितं ४ इदानीं

नित्यमात्मस्वरूपं हि दृश्यं तद्विपरीतं
 एवं यो निश्चयः सम्यग् भिक्वेको वस्तुनः सर्वे ५

वैराग्यकारणं विवेकं लक्षयति नित्यमिति वैप्रसिद्धं सः वस्तुनः पदार्थस्य -
 विवेको विवेचनविशेषो ज्ञेयः सक इत्यत आह एवमिति य एवं प्रकारेण
 सम्यक् संशयादिशून्यो निश्चयः एवकथमित्यत आह नित्यमिति हीतिचि
 द्ब्रह्मप्रसिद्धमात्मस्वरूपं नित्य मविनाशि अवाभ्यं सत्यमित्यर्थः अवि-
 नाशीया अरेयमात्मेनिश्चुतेः दृश्य मनात्मस्वरूपं तद्विपरीतं तदात्मस्वरूपं

पं तस्माद्दूपरीतत्वेन गच्छति प्राप्नोति व्यवहारभूमिमिति तथाविधं चिना-
 शि बाध्यमित्यर्थः अत्रेदमनुमानमपि सूचितं भवति आत्मस्वरूपं नित्यं द्र-
 घृत्वात् यन्ननित्यं तन्न द्रष्टृ यथाघटादीतिकेवलव्यतिरेकी हेतुः तथाऽना-
 त्मस्वरूप मनित्यं दृश्यत्वात् यन्नानित्यं तन्न दृश्यं यथात्मस्वरूपमित्यय-
 मपि केवल व्यतिरेकी हेतुः ५ तदेवं वैराग्यकारणं विवेकं व्याख्याय वैराग्य-

सदैववासनात्यागः शमोयमिति शब्दितः
 निमग्नहोवात्स्यधृतीनां दमइत्यभिधीयते ६

कार्यं शमादिषट्कं लक्षयति सदैवेत्यादित्रिभिः श्लोकैः सदैव सर्वस्मिन्-
 पिकाले वासनात्यागः पूर्वसंस्कारोपेक्षाऽयमइति शब्दितः अंतःकरणत्रि-
 हुः शमशब्दार्थः वात्स्यधृतीनां श्रोत्रवागरीनां निमग्नो निषिद्धप्रवृत्तिसंस्कारो
 दमइति शब्देनाभिधीयते कथ्यते ६

विषयेष्विति हीतिप्रसिद्धेष्वो बंधकेष्वः शब्दादिष्वो या परावृत्तिर्निवृ
 त्तिरनित्यत्वादिदोषदर्शनेन ग्रहणानिच्छा सोपरतिरुच्यत इत्यर्थः कीदृ
 शीसित्वतथाह परमेति परमं उत्कृष्टमात्मज्ञानं यस्याः सकाशाज्जायते
 सा परमात्मज्ञानसाधनमृतेत्यर्थः अनया सर्वकर्मसंन्यासो लक्ष्यते किंच

विषयेष्वः परावृत्तिः परमोपरतिर्हि सा
 सहनं सर्वदुःखानां तितिक्षासाश्वभामता ७
 निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेतिविश्रुता
 चित्तैकाग्र्यंतुसहृदये समाधानमिति स्मृतं ८

सहनमिति सर्वदुःखानां सर्वदुःखसाधनानां शीतोष्णादिद्वंद्वानां यत्सहनं
 प्रतीकारानिच्छा साश्वभा सरुवरूपा तितिक्षा मताविदुषामित्यर्थः ७ अ
 पिच निगमेति निगमाचार्यवाक्येषु वेदगुरुवचनेषु यदोपनिषद्धारय्यात्र
 पदेशेषु भक्तिर्भजनं विश्वास इत्यर्थः सा श्रद्धेति विश्रुता वेदांतप्रसिद्धा

तुपुनः सल्लक्ष्ये संदेव सोम्येदमत्र आसीदित्यादि ऋतिलक्ष्ये प्रत्यगभिन्ने
ब्रह्मणि चिन्तेकाद्यं तदेकजिज्ञासेत्यर्थः तत्समाधानमिति स्मृतं ८ एवं श
मादिपदूमाभिधायैतत्कार्यभूतां मुमुक्षुतामाह संसारबंधेति इति या सूद
ढाबुद्धिः सा मुमुक्षुता वक्तव्येत्यन्वयः साकेत्यत आह भोविधे मदेव यद्वा

संसारबंधनिर्मुक्तिः कथंमेस्यात्कदाविधे

इति या सूदढाबुद्धिं वक्तव्यासामुमुक्षुता ९

उक्तसाधनयुक्तन विचारः पुरुषेणाहि

कर्तव्यो ज्ञानसिद्ध्यर्थं मात्मनः शुभाभिच्छ्रुता १०

सर्वकर्तृविधातर्जहन् मे मम संसारबंधनिर्मुक्तिर्नानायोनिसंबंधनिवृत्तिः
कदा कस्मिन्काले कथं केन प्रकारेण सचेदित्येयरूपा बुद्धिर्मुमुक्षुतेत्यर्थः ९
इदं साधनचतुष्टयं यदर्थमुपन्यस्तं तदिदानीं दर्शयति उक्तेति उक्तानि च
ह्लादित्यारभ्य वक्तव्यासा मुमुक्षुतेत्यंतयसंदर्भेण वर्णितानि यानि वैशं

ग्यादि साधनानि ज्ञानोपकरणानि तैद्युक्तेन पुरुषेणाधिकारिणा देहवता
 मनुष्योत्तमेन हीति विद्वत्सिद्धत्वेन वक्ष्यमाणसुक्षणः यद्वा हीत्यव्ययमे
 वार्थेऽन्यनिषेधार्थे इत्यर्थः विचारो विवेकः कर्तव्य आवर्तयितव्यः किम
 र्थमित्यत आह ज्ञानसिद्ध्यर्थमिति आत्मनो ज्ञानसिद्ध्यर्थं ब्रह्मात्मैक्यबो
 धोऽङ्गवनाथ नन्वात्मज्ञानसिद्ध्या कः पुरुषार्थ इत्याशंक्य मोक्षारब्धं च

नोत्पद्यते विनाज्ञानं विचारेणान्यसाधनेः
 यथापदार्थमानहि प्रकाशेन विना क्वचित् ११

तुर्यपुरुषार्थरूपं फलं द्योतयन् पुरुषार्थं विशिनष्टि शुभमिति शुभं परमा
 नन्दरूपत्वेन भगलं मोक्षस्वरूपमित्यर्थः इच्छता प्राययता आत्मनः शुभ
 भित्तियाऽन्वयः १० ननु ज्ञानसिद्ध्यर्थं विचारएव कर्तव्य इति नियमः कु
 तः क्रियत इत्याशंक्य सहस्रांतमाह नोत्पद्यत इति विचारेण विना अ-
 न्यसाधनेः कर्मोपासनालक्षणे ज्ञानं नोत्पद्यते तत्र हृष्टांतमाह यथेति

यथा क्वचित्कस्मिंश्चिद्देशे सूर्यादिप्रकाशेनविना पदार्थज्ञानं घटादिवस्तु
प्रकाशो-नभयति हीतिसर्वजनप्रसिद्धं अतो नियमः क्रियन्त इति भावः
११ तर्हि सविचारः कीदृश इत्यत आह कोहमिति अहं कर्ता स्रुषीत्यादि
व्यवह्रियमाणः कः किंस्वरूपः तथा इदं जगत् स्थावर-जगत्मात्मकं कथं क
स्माज्जानं किमधिष्ठानमित्यर्थः तथा ऽस्वप्रत्यक्षादिममाणसिद्धस्य जग

कोहंकथमिदंजानं कोवैकर्त्ताऽस्यविद्यते
उपादानं किमस्तीह विचारः सोयमीदृशः १२

तः कर्त्तात्यादकः कोविद्यते वै इतिविकल्पं द्योतयति किं जीवादृष्टं कर्तृ
किंवेश्वरः किंवान्यदेव किंचिदिति विकल्पः किंचिह जगति उपादानं घटस्थमृदत्
किमस्ति अथमात्म-जगत्कारणविषयः इदृश एवस्वरूपो विचारः साए
व ज्ञानसाधनमित्यर्थः १२

ननु चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति बार्हस्पत्यसूत्रा द्वेहाकारेण परिणामानि पृथिव्यादि चत्वारि भूतान्येवास्मेति चार्वाका वदन्ति स एष कर्ता सखीत्यादि सर्वव्यवहारमूलमिति सर्वजनप्रसिद्धौ सत्या मात्मविषयो विचारो नस्यादित्यत आह नाहमिति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबनः प्रत्यगात्मा भूतगणो यो देहः स न भवामि तस्य घटादिवदृश्यत्वादित्यर्थः तर्ही

नाहंभूतगणो देहो नाहं चाक्षगणस्तथा
 एतद्विलक्षणः कश्चिद्विचारः सोऽयमीदृशः १३

द्वित्र्यगणस्त्वं स्या इति चार्वाकैकदेशिमतमुत्पाप्य दूषयति नाहमिति चतुनरक्षगणः श्रोत्रादीन्द्रियसंघतोऽप्यहं न भवामि तथेति पदेन देहवदिन्द्रियगणस्यापि भूतविकारत्वं दर्शितं सवा एष पुरुषोन्नरसमयः अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी चागित्यादिकृतिरुभयत्र प्रमाणं ननु यदि देहद्वयं त्वं नासि तर्हि शून्यमेव स्या इत्याशंक्याह एत

दिति एतद्विलक्षणः एताभ्यां स्थूलसूक्ष्मदेहाभ्यां विपरीतधर्मकोस्मि
 अस्थूलमनण्वङ्गस्वमित्यादिभ्युतेः कश्चिदिति जाल्यादि रहितत्वान्मनो-
 वाचामगोचरत्वं दर्शितं अथमीदृशः सविचार इतिव्यारव्याताद्यश्चतुर्थः
 पादः श्लोकचतुष्टयेपि बोद्धव्यः १३ तदेवं कोहमित्येतन्निश्चित्येदानीं क
 थमिदंजातमित्यस्य निश्चयः कियते तत्र पृथिव्यादि भूतानिकार्यत्वात्त्वस्य

अज्ञानप्रभवंसर्वं ज्ञानेनप्रविलीयते
 संकल्पोविधिःकर्त्ता विचारःसोयमीदृशः १४

परमाणुभ्यो जायंत इति तार्किकादयो मन्यन्ते कर्मणो जायंते इतिमीमां-
 सफोः प्रधानादेवेति सांख्याः तदेतन्निराकुर्वन्नाह अज्ञानेति सर्वं जग-
 दिदं नामरूपात्मकं गज्ञानप्रभयं गज्ञानात्पूर्वोक्तस्वस्वरूपास्फुरणात्प्रभ
 वति तथाविधं अत एवेतद्गिरोधिना ज्ञानेन स्वस्वरूपस्फुरणेन तम इयम
 काशेन प्रविलीयते निश्शेषलीनं भवतीत्यर्थः कोवैकतैत्स्य निर्णयमाह संकल्पइति

विविधो नानाप्रकारः संकल्पः इदं करिष्यामीत्यादिलक्षणोतः करपापरि-
 णामः कारणानुकूलव्यापारवान् कर्ता शिषपूर्वोक्तं १४ अयोपादानं किमस्ती
 त्वस्य निर्णयमाह एतयोरिति एतयोरज्ञानसंकल्पयो र्यदुपादानं उत्प-
 त्तिस्थितिनाशाय कारणं तत्तु सत्कालत्रयावाध्यं ब्रह्मेव नान्यदित्यर्थः
 अत एवाधिष्ठान ज्ञाननिर्वर्त्याऽज्ञानकार्यत्वेन मिथ्याभूतमपि जगत्

एतयोर्यदुपादान मेकं सूक्ष्मं सद्व्ययं
 यथैवमृद्घटादीनां विचारः सोऽथमीदृशः १५

यावज्ज्ञानोदये रज्जुसर्पीदिवत् संसारमथव्यवहारक्षमं भवेदिति भावः
 ब्रह्मणः सत्त्वे हेतुः अव्ययमिति अव्ययमपक्षयरहितं अनेनेतत्पूर्वभू-
 ता अपि जन्मादिविकाशा निरस्ताः नाशश्च निरस्तः षड्भावविकाररा-
 हित्ये हेतुः एकं सजातीयादिभेदभून्यं तद्धि कुतो नदृश्यते तत्राह सू-
 क्ष्ममिति सूक्ष्मं मनोवागादीन्द्रियागोचरं तेषां प्रवृत्तिनिमित्तं जातिक्रि

यादिसून्यत्वादित्यर्थः ब्रह्मणउपादानत्वे दृष्टान्तमाह यथैवेति यथैव मृत
घटादीनामुपादानं तथैवेत्यर्थः एवंप्रकारेण कार्यकारणभेदो नाममान्ना
मितिसूचितं १५ ननु यद्यपि कार्यकारणभेदो वाचारंभाणमात्रस्तथापि
जीवब्रह्मणोभेदोचास्तवः स्यादित्याशंक्याह अहमिति अत्र यत इत्य-
ध्याहारस्तथाचायमर्थः यतोहमहंमत्ययवेद्योप्येकः सजानीयादिभेदशू-

अहमेकोऽपिसूक्ष्मश्च ज्ञातासाक्षीसदव्ययः
तदहंनान्नसंदेहो विचारःसोयमीदृशः १६

न्यो मनुष्यमात्रेप्यहं बुद्धेरेकत्वप्रतीतिरित्यर्थः चपुनः सूक्ष्म इन्द्रियागोच
रः पुनर्ज्ञाताऽहंकारादिप्रकाशकत्वेनचेतनइत्यर्थः तथासाक्षी साक्षादि-
न्द्रियार्थसन्निकर्षविनैवेक्षतेपश्यति प्रकाशयतीति साक्षीनिर्विकारइत्यर्थः
अतएव सदव्ययः संस्थासावध्वयश्चापिनाशापक्षयोपलक्षितसर्वचिका
रशून्यइत्यर्थः यस्मादेवंभूतोऽहं तत्तस्मादहमहंमत्ययवेद्य तत्सत्यज्ञा

नादिलक्षणं ब्रह्म अत्रसंदेहो नास्तीत्यर्थः सोयमीदृशो विचारइति १६
 एतदेव जीवब्रह्मेक्यमज्ञानमदर्शनेन द्रढयति आत्मेत्यादिपंचभिः यतो
 ऽहंमत्ययवेद्य आत्मा अतति संततभावेन जाग्रदादि सर्वावस्थास्वप्नवृत्तेत
 इत्यात्मा अवस्थानयन्नावाभावसाक्षित्वेन सत्यज्ञानादिस्वरूपइत्यर्थः स
 त्वं पदलक्ष्यार्थोपि तत्पदलक्ष्यार्थ एव विनिष्कलो विशेषेणनिर्गतकलो

आत्माविनिष्कलोद्येको देहोबहुभिरावृतः
 तयोरेक्यंप्रपश्यति किमज्ञानमतःपर १७

निरवयवइत्यर्थः अन्यथा सावयवत्वे घटादिवद्विनाशित्वापत्तिरितिभावः
 अत्रहेतुः एकः हीति एफमेवाद्वितीयमित्यादि श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति न
 नु तथा लिंगदेहोप्यस्तीतिचेन्नेत्याह देहइति देहो लिंगदेहः सूक्ष्मशरीर-
 मिति यावत् सबहुभिः कलाभिः श्रोत्रादियुन्ध्यताभिः सप्तदशभिरावृत
 आच्छादितस्तत्संघातइत्यर्थः अतएव लिंगदेहस्य निरवयवत्वाद्यभावात्

यादिसून्यत्वादित्यर्थः ब्रह्मणोऽपादानत्वे दृष्टान्तमाह यथैवेति यथैव सृत्
घटादीनामुपादानं तथैवेत्यर्थः एवंप्रकरणे कार्यकारणभेदो नाममान
मितिसूचितं १५ ननु यद्यपि कार्यकारणभेदो वाचारंभणमात्रस्तथापि
जीवब्रह्मणोर्भेदोवास्तवः स्यादित्वाशङ्क्याह अहमिति अत्र यत इत्य-
ध्याहारस्तथाचायमर्थः यतोहमहंमत्ययवेद्योष्येकः सजातीयोऽभिदशू-

अहमेकोऽपिसूक्ष्मश्च ज्ञातासाक्षीसदव्ययः
तदहंनान्तसंदेहो विचारःसोचमीदृशः १६

न्यो मनुष्यमानेप्यहं बुद्धेरेकत्वमतीतिरित्यर्थः चपुनः सूक्ष्म इन्द्रियागोच
रः पुनर्ज्ञानोऽहंकारादिप्रकाशकत्वेनचेतनइत्यर्थः तथासाक्षी साक्षादि-
न्द्रिवार्थसन्निकर्षविनैवेदस्तेपश्यति प्रकाशयतीति साक्षीनिर्विकारइत्यर्थः
अतएव सदव्ययः संन्यासावच्ययन्विनाशापक्षयोपलक्षितसर्वविका
रशून्यइत्यर्थः यस्मादेवंभूतोऽहं तत्तस्मादहमहंप्रत्ययवेद्य स्यात्सत्यज्ञा

नादिलक्षणं ब्रह्म अत्रसंदेहो नास्तीत्यर्थः सोयमीदृशो विचारइति १६
एतदेव जीवब्रह्मैक्यमज्ञानप्रदर्शनेन द्रढयति आत्मेत्यादिपंचमिः यतो
ऽहंमत्त्वयवेद्य आत्मा अतति संततभावेन जाग्रदादि सर्वावस्थास्वनुवर्त्तते
इत्यात्मा अवस्थात्रयभावाभावसाक्षित्वेन सत्यज्ञानादिस्वरूपइत्यर्थः स
त्वं परलक्ष्यार्थोपि तत्सदलक्ष्यार्थ एव विनिष्कलो विशेषेणनिर्गतकलो

आत्माविनिष्कलोद्येको देहोबहुभिरासृतः
तयोरेक्यंपपश्यति किमज्ञानमतः पर १७

निरवयवइत्यर्थः अन्यथा सावयवत्वे घटादिवह्निनाशित्वापत्तिरितिभावः
अत्रहेतुः एकः हीति एकमेवाद्वितीयमित्यादि श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति न
नु तथा लिंगदेहोप्यस्तीतिचेन्नेत्याह देहइति देहो लिंगदेहः सूक्ष्मशरीर-
मिति यावन्त् सर्वहुमिः फलाभिः श्रोत्रादिवुद्भन्तमिः सप्तदशभिरासृत
आन्ध्यादितस्तत्संघातइत्यर्थः अतएव लिंगदेहस्य निरवयवत्वाद्यभावात्

ज्ञानेन तत्कारणाऽज्ञानमिच्छती निवृत्तिरन्यथाऽनिर्मादिसप्रसंग इति भावः
एवमनिवैलक्षण्ये सत्यपि तयोरात्मदेहयोः प्रकाशतमभोरिरेक्यभेकाल्ये
प्रपश्यति तार्किकादय इत्यर्थः अतो विपरीतदर्शनात्परममन्त्रदज्ञानं किमस्ति
एतदेवाज्ञानमित्यर्थः- विपर्ययरूपकाद्यन्यथानुपपत्त्या तत्कारणं मूलाऽज्ञा
नं कल्प्यत इति भावः १७ पुनर्वैलक्षण्यमाह आत्मेति आत्मा नियामको

आत्मानियामकश्चांत देहोवाह्यो नियामकः तयोरे
क्यं १८ आत्माज्ञानमथःपुण्यो देहोमांसम-
योऽश्रुचिः तयोरेक्यं १९ ४

नियंता च पुनरंतः पंचकोशांतरः देहस्तु नियम्यः सन्बाह्यः तयोरेक्यमि
त्सुत्तरार्द्धं व्याख्यातं एवमत्रेपि श्रेयं १८ अन्यदपि वैलक्षण्यमाह आ
त्मेति आत्मा ज्ञानमथः प्रकाशास्वरूपो ऽतएवपुण्यः शुद्धः देहस्तु मांसा
दि विकारवानतएवाऽश्रुचिः एतेनात्मनः स्थूलदेहादपि वैलक्षण्यमुक्तं

प्रवन्ति तयोरेक्यमित्यादि पूर्ववत् १९ वैलक्षण्यांतरमाह आत्मेति आत्मा
 स्वयंप्रकाशः सन् सूर्यादिवदन्य सर्वप्रकाशको ऽनएवस्वच्छः प्रकाशग्र
 णदोषसंबन्धमून्यइत्यर्थः असंगोक्ष्यं पुरुष इति श्रुतेः देहस्तु तामसो घटा
 दिवत्यकाशयत्वेन जडः तयोरेक्यमित्यादि पूर्ववत् २० अत्र सर्वत्र पीनरू
 त्त्यं नाशं कनीय मामनोऽलौकिकत्वेनात्यंतदुर्वीधत्वादेव बहुधा वैलक्षण्यं

आत्मा प्रकाशकः स्वच्छो देहस्तामस उच्यते त
 योरेक्यं २० आत्मानित्यो हि सद्रूपो देहो
 नित्यो ह्यसन्मयः तयोरेक्यं २१ छ

प्रदर्श्यते परमकारुणिकेः श्रीमदाचार्यैः आत्मेति आत्मा नित्यो ध्वंसाप्रति-
 योगी तत्र हेतुः ह्यिह स्मात्सद्रूपः अबाध्यस्वरूपः देहस्तु ध्वंसप्रतियोगी अ
 नापि हेतुः ह्यिह स्मात्सन्मयी ऽनित्यः विकारित्वेन बाधयोग्यइत्यर्थः यस्मा
 देवमात्सदेहयोरत्यंतवैलक्षण्यं तस्मात्तयोरेक्यदर्शनं केवलमज्ञानमिति २१

नन्वात्मनः प्रकाशत्वं किनामेत्यत आह आत्मनश्चेति आत्मनस्तत् प्रकाशत्वं बोद्धव्यं किंतदित्यत आह यदिति यत्प्रदायावभासनं घटपटादिवस्तुविषयप्रकाश इदंतयानिर्दिश्यमान विषयदर्शनमिति यावत् तर्ह्यस्यादि प्रकाशचद्विकारित्वं स्यादित्यत आह नाभ्यादिदोषिवद्दीप्तिरिति इयमात्मदीप्तिरभ्यादिदीप्ति च न कदाचिदुत्पत्तिविनाशाद्विकारवनीत्यर्थः तत्र हेतुमा-

आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्प्रदायावभासनं
नाभ्यादिदोषिवद्दीप्ति भवत्यांध्यं यतो निशि २२

भवतीति भवत्यांध्यं यतो निशि यतः कारणान्निशिराभावभ्यादिप्रकाशाएकस्मिन्देशे सत्यपि तदन्यत्र लोकस्यांध्यं रूपग्रहासामत्यं भवति त्मादीप्तिरेकत्र विद्यमाना चैकत्राऽविद्यमाना परिच्छिन्ना चास्ति किंतु दीपादिरूपस्याभ्यादिप्रकाशास्य प्रकाशिका तदभावे चांधकारस्य प्रकाशिकाऽत्यन्तिनाशरहिता च सदा सर्वत्र पूर्णैवास्ति यद्वा इयमात्मदीप्तिरभ्यादि-

दीप्तिसदृशी न कुतः यतः कारणान्निशि रात्रावांध्यमंधकारो भवत्सतं स्तद्धि-
लक्षणं ॥ १ ॥ अदीप्तिसिद्ध्या यद्यत्सदीप्तिरभ्यादिदीप्तिसिद्धशी भवे तर्ह्ये ॥ २ ॥ अद्यादि-
दीप्त्या यथाधकारस्य नाशो भवति तथात्मदीप्त्या ॥ ३ ॥ व्यधकारस्य नाशः स्यात्
न परंत्वात्मनः सत्ताप्रकाशाभ्यां सर्पत्र सर्वदा विद्यमानत्वे ॥ ४ ॥ व्यधकारस्य
नाशो न भवत्यत आत्मदीप्तिरभ्यादिदीप्तिसिद्धशी न किंतु इयमभ्यादिदी-

देहोहमित्ययंमूढो धृत्वातिष्ठत्यहोजनः
ममाद्यमित्यपिज्ञात्वा घटद्रष्टव्यसर्वदा २३

प्तिर्भातीदमांध्यंभातीत्याद्याकारेणा ॥ १ ॥ अद्यादिदीप्ते रांध्यस्य चान्यस्य सर्वस्य च
प्रकाशिका चाविरोधिन्यात्मदीप्तिः स्वप्रकाशैवाभ्युपेतव्या सर्वैरात्मज्ञानखंडोरित्य-
र्थः तस्मादस्यादिदीप्तीनामपिदीपिका ॥ २ ॥ अन्यसाधननिरपेक्षा या दीप्तिः स आत्म-
प्रकाशा इति भावः २२ तदेवं प्रकाश्य प्रकाशकत्वादिलक्षणवैलक्षण्ये सत्यपि आ-
त्मानात्साभेददर्शिनमुपसंहरन्तुभयोर्भेदं स्पष्टयति देहइति अहमहंशब्दम-

त्ययालंबनः प्रत्यगाऽऽत्मा ऽयमिदंतयानिर्दिश्यमानो घटादिवत्प्रत्यक्षनवा-
दृश्यमानो देहोस्मीति उभयोर्द्रष्टृदृश्ययोरैक्यकृत्वा मूढः स्वा ज्ञानकार्यवि-
पर्ययमोहव्याप्तौ जनस्तिष्ठति कृतकृत्यबुद्ध्या निर्व्योपारोभवतीत्यर्थः एत-
द्देहो महद्ज्ञानमिति भावः किंकृत्वापीत्यनआह ममेति मम मत्संबंधी अयं
देह इति सामान्यतो भेदज्ञात्वापि अतएवाश्वर्थमिति तात्पर्यं कश्चि सर्वदा

ब्रह्मेवाहं सामः शांतः सच्चिदानंदलक्षणः
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः २४

घटद्रष्टेव यथा सर्वकाले घटद्रष्टा पुरुषो ममायं घट इति जानाति नत्वहं घट-
इति कदाचिदपि जानतीत्यर्थः २३ नन्वतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति लक्षणम् न मापर-
पथीय मोहकार्यलिंगानुमेयमज्ञानमीदृक् तर्हि तन्निवर्तकं किमित्याकांक्षा-
यां तद्विरोधित्वादात्मज्ञानमेवात्मा ऽज्ञाननिवर्तकमित्याभिप्रेत्य तल्लक्षण-
माह ब्रह्मेत्यादिपंचभिः अहं महं शब्दमत्ययालंबनः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेवास्मि

त्ययालंबनः प्रत्यगाऽऽत्मा ऽयमितंनवानिद्विश्यमानो घटादिवल्यत्यक्षेतया
दृश्यमानो देहोस्मीति उभयोर्द्रष्टृदृश्ययोरेक्यकृत्या मूढः स्वा ज्ञानकार्येषु-
पर्ययमोहव्याप्तौ जनस्तिष्ठति कृतकृत्यबुद्ध्या निव्योपारोभवतीत्यर्थः एत-
द्देहो महद्ज्ञानमितिभावः किंकृत्वापीत्यनआह ममेति मम मत्संबंधी अचं-
देह इति सामान्यतो भेदज्ञात्वापि अतएवाश्वर्थमिति तात्पर्यं कइव सर्वदा

ब्रह्मेवाहंसमःशान्तः सच्चिदानंदलक्षणः
नाहदेहोह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यतेबुधैः २४

घटद्रष्टेव यथा सर्वकाले घटद्रष्टा पुरुषो ममायंघटइति जानाति नत्वहंघट
इति कदाचिदपि जानतीत्यर्थः २३ नन्वतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति लक्षणममापर-
पर्याय गौहकार्येलिंगानुमेयमज्ञानमीदृक् तर्हि तन्निवर्तकं किमित्याकांक्षा-
यां तद्विरोधित्वादात्मज्ञानमेवात्माऽज्ञाननिवर्तकमित्यामिप्रत्य तल्लक्षण-
माह ब्रह्मेत्यादिपंचभिः अहमहंशाब्दप्रत्ययालंबनः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेवास्मि

त्यभ्रालंबनः प्रत्यगाऽऽत्मा ऽयमिदंतयानिद्दिश्यमानो घटादिवत्प्रत्यक्षनवा
दृश्यमानो देहोस्मीति उभयोर्दृष्टृदृश्ययोरेष्यकृत्वा मूढः स्वा ज्ञानकार्यवि-
पर्ययमोहव्याप्तो जनस्तिष्ठति कृतकृत्ययुद्धा भिन्नोपारोभवतीत्यर्थः एत-
द्देहो महदज्ञानमिति प्रायः किं कृत्वापीत्यत आह ममेति मम मत्संबंधी अयं
देह इति सामान्यतो भेदज्ञात्यापि अतएवाश्वर्थमिति तात्पर्यं कश्च सर्वदा

ब्रह्मेत्याहंसमःशांतः सच्चिदानंदलक्षणः
नाहदेहाद्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यतेबुधैः २४

घटद्वयेव यथा सर्वकाले घटद्रष्टा पुरुषो ममायंघटइति जानाति नत्वहंघट
इति कदाचिदपि जानतीत्यर्थः २३ नन्वतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति लक्षणप्रमापर-
पर्याय मोहकार्यलिंगानुमेयमज्ञानमीदृक् तर्हि तन्निवर्तकं किमित्याकांक्षा-
यां तद्दिशेधित्वादात्मज्ञानमेवात्मा ऽज्ञाननिवर्तकमित्याभिप्रेत्य तल्लक्षण-
माह ब्रह्मेत्यादिपंचभिः अहमहंशब्दप्रत्ययालंबनः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेवास्मि

पुनः किंलक्षणं ज्ञानमित्यत आह निरामय इति अहं निरामयः सर्वरोगरहितः
नः निराभासो वृत्तिव्याप्यत्वमूढः फलव्याप्यत्वमूढः निर्विकल्पः कल्पनाही
नः आतन्त्र्य व्यापकः २६ पुनः किंलक्षणं ज्ञानमित्यत आह निर्गुण इति
अहं निर्गुणो गुणरहितः गुणानामाद्यामथत्वादित्यर्थः अतएव निष्क्रियः

निरामयो निराभासो निर्विकल्पो हमाततः नाहं
देहो २६ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्य
मुक्तो ह मच्युतः नाहं देहो २७ निर्मलो निम्ब
लानतः शुद्धो ह मजरो मेरुः नाहं देहो २८

क्रियारहितः तथानित्यो विनाशरहितः अतएव नित्यमुक्तः कालत्रयेऽपि
बंधमून्यः तत्र हेतुः अच्युतः अपच्युतसच्चिदानंदस्वभावः २७ पुनरपि
ज्ञानलक्षणमाह निर्मल इति अहं निर्मलः अविद्या तत्कार्यलक्षण म-
लरहितः अतएव निम्बलः व्यापकत्वादाकाशचनिम्बल इत्यर्थः निम्बल

त्वे हेतुः अन्तः देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः शुद्धः अशुद्धिरहितः पु
नरजरः शरारहितः अमरः मरणरहितश्च सर्वधर्माणां देहत्रयवर्तित्वा
दिनिर्भावः २८ नन्वात्मा प्रत्यक्षदेहरूपो न भवति तर्हि शून्यत्वमात्मानः
स्यादित्याशङ्क्याह स्वदेहे इति श्री हेमूखे शून्यवादिन् स्वदेहे पुरुषाख्यं
पुरि मनुष्यशरीरे उच्यते अहमाकारेण वसतीति पुरुष इत्याख्यानमय

स्वदेहे शोभनं संतं पुरुषाख्यं च संभतं
किंमूर्खं शून्यमात्मानं देहातीतकरोषिभो २९

स्य तं अतएव शोभनं मंगलं शरीरविलक्षणत्वाद्देहिमंगलं तथा संभ
तं अथमात्मानस्तेत्यादिवाक्यनिर्णीतं चकारादुचमः पुरुषस्त्वन्व्य इत्या
दि स्मृतिनिर्णीतं घटद्रुपवद्देहद्रुत्वेन देहातीतमात्मानं सततभावंसे
तं सर्वव्यवहाराधिष्ठानं शून्यं स्वपुण्यादिवत् अत्यन्ताऽभावरूपं किं
करोषि कथं मन्यसे सामन्वया इति भावः क्वचिन्स्वदेहमिति द्वितीयांतः

पाठस्तस्मिन्पक्षे देहात्मवाद्येषु वदति उक्तलक्षणं मनुष्यदेहं त्यक्त्वा सा-
मानमन्यत् २९ मनु शून्यवादिन एवाभावापत्तेः शून्यमास्तु परत्वात्स-
नो देहातीतत्वे यमाणाभावाद्देह एवात्मास्थदित्याशक्त्याह स्वात्मान-
मिति भोमूर्खे देहात्मवादिन् चार्वाक त्वं स्वात्मान स्वकीयमात्मानं पुरु-
षं देहातीतं देहानिरिक्तं श्रुत्या तस्माद्वा एतस्मादन्तरसमयादन्योतर

स्वात्मानंभृणुमूर्खत्वं श्रुत्यायुत्त्याचपूरुषं
देहातीतंसदाकारं स्रुदुर्देशं भवादृशैः ३०

आत्मेत्यादिक्या पुनर्युत्त्याच एकस्मिन्कर्तृकर्मविरोध इत्यादिरूपज्ञा शृ-
णु अवधारय देहातीतत्वे किमाकार आत्मेत्यनं आह सदाकारमिति सदा-
कारमस्तोत्वेतन्मात्रव्यवहारकारणभूत आकारोचस्य तं एवंविधोस्तिचिह्नु-
तीनदृश्यत इत्यनं आह स्रुदुर्देशमिति भवादृशैः श्रुत्याचार्यश्रुद्धामूर्खैः सु-
दुर्देशं सर्वथादर्शनायोग्यं तस्यद्रष्टृरूपत्वादेवेत्यर्थः यद्वा पूर्वश्लोकोक्तं

द्वितीयापेक्षया देहात्प्रवादिनः समाधानार्थीचंश्लोकः स्वात्मानमिति ३०
 नदेवाह अहमित्यादिसप्तभिः परः देहादन्यआत्मा ऽहंशब्देन शब्दइत्यु-
 पलक्षणं प्रत्ययस्यापि विख्यातः प्रसिद्धः किलक्षण इत्यत आह एकइ-
 एकएवस्थित एवेतिप्रत्येकमवधारणं तुशब्दः पूर्वोक्तादुत्पन्नः स्थूलदे-
 हस्यबलक्षणवद्योतकः स्थूलोदेहकः देहएवदेहकः स्वाधिकःप्रत्ययः -

अहंशब्देनचिरव्यात एकएवस्थितः परः
 स्थूलस्त्वेनकतां प्रातः कथंस्यादेहकः पुमान् ३१

कथंपुमान् पुरुषः आत्मास्यान्भकथंचिदित्यर्थः देहस्थानात्सत्त्वेहेतु-
 माह अनेकतामिति अनेकतां परस्परं भिन्नतां प्रातः एवं तमः
 शब्दनिविलक्षणत्वेपि देहस्थात्सत्त्वंश्रुवन्मतिमूढत्वादुपेक्ष्यइति-
 भावः ३१

श्रीसच्चिदानंदायनमः ७

तद्देवातिवैलक्षण्यं दर्शयति अहमिति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबन आत्मा
 द्रष्टृतया शब्दादिविषय्यकाशकतया सिद्धः शब्दशृणोमीत्यादिव्यवहारे
 णप्रसिद्धः देहस्तु दृश्यतया शब्दादिवत्प्रकाशयतयास्थितः तत्रहेतुमा
 ह ममेति ममाद्यदेह इति घटादिवत्स्वीयसंबधितया निर्देशान् व्यव-
 हारात् एवमुभयोवैलक्षण्येसति कथं देहकः पुमान् स्यादिति व्याख्याता

अहं द्रष्टृतयासिद्धो देहो दृश्यतयास्थितः ममाद्य
 भिति निर्देशात्कथं ३२ अहं विकारहीनस्तु दे-
 हो नित्यं विकारवान् इति प्रतीयते साक्षात्कथं ३३

धंभ्यतुर्थपादः एवमग्नेपिवीरुद्धं ३२ पुनर्वैलक्षण्यांतरमाह अहमिति अ-
 हं व्याख्यातार्थः विकारहीनः जायते स्तीत्यादिथिद्विकारहीनः तु वैलक्षण्ये
 देहो नित्यं सर्वकालं विकारवान् अत्र किं प्रमाणमन्त आह इतीति इति साक्षात्
 मत्यक्षप्रमाणेन प्रतीयते अनुभूयते एवं सति कथं स्याद्देहकः पुमानिति ३३

एवं युक्त्या देहात्मनोर्वैलक्षण्यमुक्त्वा ऋत्याप्याह यस्मादिति यस्मात्त्वा
रे नापरमस्ति किंचिद्दस्मान्नापीयो न ज्यायोस्ति कश्चित् वृक्षइव स्तब्धो
दिविनिष्ठस्येकस्तेनैदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति तथा प्रसिद्धया तैत्तिरीयम्फ
त्या कृत्वेनिकरणे तृतीया पुरुषस्यात्मनोलक्षणं विमूढेन विगतमूढभा
वेनातिचतुरेण ऋत्यर्थविवेचनकुशलेनेत्यर्थः इयं कर्त्तारतृतीया विनि

यस्मात्परमिति ऋत्या तथापुरुषलक्षणं विनिर्णी
तं विमूढेन कथं० ३४ सर्वपुरुषएवेति सूक्तेपुरु
षसंज्ञिते अप्युच्यते यातः ऋत्या कथं० ३५

र्णीतं विचार्यस्थापितं अन्यत्सुर्ववत् यद्वा ऋत्येनिकर्तृपदमस्मिन्पक्षे विमूढे
नेति देहात्मवादिनं प्रति संबोधनं विमूढानां नस्वामिन् सूर्वेशिरोमणित्वादेव
ऋतिनाद्रियस इति भावः ३४ त्रैकेवलमनर्थकया श्रुत्या विनिर्णीतं किंत्वं
न्यथापीत्याह सर्वमिति यतो हेतोः ऋत्या वेदाख्यपरदेवतया पुरुषएव

दंसर्वाभिति पुरुषसंज्ञिते सूक्तेऽप्युच्यते पुरुषलक्षणमिति पूर्वश्लोकादध्या-
हारः अतः कथंस्यादिति पूर्ववत् ३५ अपरथापि अत्येवमेव निर्णयितमि-
त्याह असंगइति असंगोऽस्य पुरुषइति अत्या बृहदारण्यके वाजसने-
योपनिषदि पुरुषः असंगः प्रोक्तः देहकस्त्वनतमूलसंश्लिष्टः कथं पुमा-
न्यादिति ३६ तत्रैवान्यप्रकारेणापि देहात्मनोर्वैलक्षण्यं निरूपितमि-

असंगः पुरुषः प्रोक्तो बृहदारण्यकेऽपि च अनंतं
मूलसंश्लिष्टः कथं ३६ तत्रैव च समारख्यातः स्व
यंज्योतिर्हि पुरुषः जडः परप्रकाशयोसौ कथं ३७

त्याह तत्रैवेति तत्रैव बृहदारण्यक एवेत्यर्थः अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति-
र्मेवतीति श्रुत्या स्वयंज्योतिः पुरुषः समारख्यानः हीति विद्वत्प्रसिद्धिं
द्योतयति असौ घटादिवद्दृश्यो ऽतएव परप्रकाशस्तएव जडो देहकः
कथं पुमान् स्यादिति व्याख्यातं ३७

अथास्तामिदं ज्ञानकांडं कर्मकांडेऽपि देहात्मनोर्भिद् एव निर्णीत इत्याह प्रो
क्तइति द्वियस्मात्कर्मकांडेनापि यावज्जीवमभिहोत्रं सुदुयादित्यादिरूपेण
कर्ममतिपादकेन वेदभागेनेत्यर्थः आत्मा देहाद्विलक्षणः प्रोक्तः कथमि
त्यत आह नित्यइति. नित्यत्वं च कुत इत्यत आह तदिति देहपात १८.

प्रोक्तोऽपि कर्मकांडेन स्वात्मा देहाद्विलक्षणः
नित्यश्च तत्फलं भुंक्ते देहपातादनतरं ३८
लिंगं चानेकसद्भुक्तं चलदृश्यचिकारिच
अव्यापकमसद्रूपं तत्कथं स्यात्स्युमानयं ३९

तत्फलमनित्यं कर्मफलं यतः आत्मा भक्तेऽतो नित्य इत्यर्थः चकारात् न्या
यसांख्यादावप्येवमेव देहात्मनोर्भिदोवर्णित इति दर्शितं ३८ नन्वेवं सति
वेदांतिनामपसिद्धांतः स्यादित्यत आह लिंगमिति लिंगं लिंगशरीरं तत्सरे
क्षादिधर्मविशिष्टं अयं नित्यापरोक्षस्वभावः पुमान् कथं स्यान्नकथं चि

दित्यर्थः चकारात्कारणशरीरमपि निराकृतं अनयोरपिभेदे लिंगदेहस्य
 वैलक्षण्यसूचकानिविशेषणान्याह अनेकेति अनेकसंयुक्तं देवमनुष्यादि-
 नानास्थूलशरीरसंबन्धयुक्तं यद्वा श्रोत्रादियुद्धंतसप्तदशकलासंयुक्तं तथा
 चलं चचलं मनः प्रधानत्वादित्यर्थः पुनर्दृश्यं ममेदं श्रोत्रं ममेदं मन इत्यादि
 समनास्थदत्वेनात्मन उपसर्जनभूतं चपुनर्विकारि उपचयादिमत् अव्यापक.

एवंदेहद्वयान्य आत्मापुरुषईश्वरः
 सर्वात्मासर्वरूपश्च सर्वातीतोहमव्ययः ४०

परिच्छिन्नमसद्रूपमात्मशानैकबाध्यं च अत्रेदमाकृतं यद्यपि लिंगशरीरा
 ध्यासेनात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभाष स्तथाव्यात्मनः स्वतस्तद्भावज्ञा-
 नेना ऽध्यासनिवृत्तावकर्तृत्वाभोक्तृत्वादिभावसिद्धिरिति वेदातिनां न किं-
 चिदपसिद्धांतोन्यचदिति मंगलं ३९ इदानीं पूर्वोक्तमर्थमुपसंहरति एवमि-
 ति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण देहद्वयात् स्थूलसूक्ष्मलक्षणादन्योभिन्न आत्मा

कोसाधित्यत आह पुरुषइति पुरुषः शरीराधिष्ठाना तर्हि किंजीवः नेत्याह ईश्वर इति तत्र हेतुः सर्वात्मोति तस्यैतहानिः स्यादित्यत आह सर्वरूप इति एवंसति चिकारित्यस्यादित्यत आह सर्वातीत इति एतादृश आत्मा चेदस्ति तर्हि कुतो नोपलभ्यत इत्यत आह अहमिति अहं मत्स्यक्षो ऽहंशब्दप्रत्ययालवनत्वेन सर्वदोषलब्धिस्वरूप इत्यर्थः तस्यैहंकारः स्वान्नेत्याह

इत्यात्मदेहभागेन प्रपंचस्थैवसत्यता
यथोक्तान्तकशास्त्रेण ततः किंपुरुषार्थता ४१

अव्ययइति अव्ययः अपक्षयादधिकारमून्यः अहंकारसाक्षीति भाषः ४०
अथेदानीमात्मनो देहद्वयतिरिक्तत्व प्रतिपादनमनर्थकमिति शक्यते इतीति इति पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितेनात्मदेहविभागेन प्रपंचस्थैव सत्यता तथोक्ता यथा तर्कशास्त्रेण ततः प्रपंचसत्यत्वप्रतिपादनात्किंपुरुषार्थता कुत्सितपुरुषार्थत्वं मयनिवृत्त्यभावादित्यर्थः द्वितीयोद्दिश्यं भवतीति श्रुतेः ४१

भेदज्ञानस्याभेदज्ञानं प्रति कारणत्वादात्मदेहविभागकथनं नानर्थकमित्या-
 ह इतीति इति पूर्वोक्तेनात्मदेहभेदेनात्मनो देहात्पृथक्करणेन देहस्यैव प्रा-
 त्त चार्वाकमतेनात्मत्वं तन्निवारितं इदानीमुत्तरत्रयेन तस्य देहभेदस्या-
 सत्त्वमात्मसत्तातिरिक्तसत्ताराहित्यं स्फुटं स्पष्टयथास्थासत्तया हीतिप्रसिद्ध-

इत्यात्मदेहभेदेन देहात्मत्वंनिवारितं
 इदानीं देहभेदस्य त्वसत्त्वस्फुटमुच्यते ४२
 चैतन्यस्यैकरूपत्वाद्देहोयुक्तो न कर्हिचित्
 जीवत्वंचमुषाश्रेय रज्जोसर्पमहोयथा ४३

मुच्यते ४२ तदेवाह चैतन्यस्येति चैतन्यस्य सर्वमूतभौतिकप्रपंचाधिष्ठान-
 प्रकाशस्य घटःप्रकाशते पटःप्रकाशते इत्यादिव्येकरूपत्वादेकाकारत्वा-
 द्देहोः कर्हिचित् कस्यांविदंवस्थायामपि भेदो नयुक्तो नयथायइत्यर्थः न
 हिजीवभेदः सत्यःस्यादित्यनआह जीवत्वमिति जीवत्वं चकारोप्यर्थः

सृषा मिथ्या ज्ञेयं तद्रुपाधेरिवांतःकरणदिमीयामथत्वादित्यर्थः अधि
ष्ठानसत्यत्वेन कल्पितस्य मिथ्यात्वबोधे दृष्टान्तमाह रज्जाविति यथार
ज्जी तद्रज्ञानात् वक्रतादिसादृश्येन मंदायकारे सपग्रहः सपबुद्धिरस्युत्स
न्नस्य भवति नतुव्युत्पन्नस्य तथैवात्मन्यात्माज्ञानात् प्रकाशसादृश्या
दविशेषमकाशे विज्जडयथिरूपविदासासन्नमो भवत्यविवेकिनां नतु

रज्ज्वज्ञानात्क्षणैव यद्द्रज्जुर्हिसर्पिणी

भानितद्वच्चितिःसाक्षा द्विशवाकारेणकेवला ४४

विवेकिनामिति वेदांतसिद्धांतरहस्यं ४३ इदानीं पूर्वोक्तमेष दृष्टान्तं विदु
ष्वन् सर्वस्थायिप्रपंचस्य ब्रह्मरूपतामाह रज्ज्विति केवलति विशेषणेन
पूर्वावस्थामपरित्यज्यावस्थांतरप्रासिलक्षणाविवर्तोपादानत्वमेवोक्त
नारभोपादानत्वं नापि परिणामोपादानत्वमितिवोध्यं अन्यत्स्पष्ट
म् ४४ छ श्रीसच्चिदानंदायनमः ७

अत्र हेतुं दर्शयन् पूर्वोक्तमुपसंहरति उपादानमिति यस्मात्प्रपञ्चस्याका-
 शादिदेहांतस्य अगद्विस्तारस्य ब्रह्मणो मायाशबलाच्चैतन्यादन्यत्परमा-
 णवो यद्वा प्रकृतिरुपादानं कारणविशेषो नविद्यतइति तस्माद्वा एत-
 स्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिक्रतेः तस्मान्द्वैतोरिति स्पष्टमन्यत्

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोन्यन्नविद्यते
 तस्मात्सर्वप्रपञ्चोयं ब्रह्मेवास्ति नचेतरत् ४५
 व्याप्यव्यापकतामिथ्या सर्वमात्मैतिशासनान्
 इतिज्ञातेपरेतत्त्वे भेदस्यावसरःकृतः ४६

४५ ननु व्याप्यव्यापकत्वात्क्षये भेदे जायतिसति कथं प्रपञ्चस्य ब्रह्मते-
 त्याशङ्क्याह व्याप्येति व्याप्यमातरं व्यापकं ब्राह्मं तयोर्भावो मिथ्या घ-
 टाकाशादियत् कल्पितत्वाद्सन्नित्यर्थः तत्रप्रमाणमाह सर्वमिति इदं
 ब्रह्मेदक्षत्रमिति प्रकृत्येदं सर्वयदयमात्मेत्यादि श्रुतिरूपेन्धराज्ञावला

अपः

१९

दित्यर्थः ततः किमत आह इतीति इतिज्ञानेत्यादिस्रगमं ४६ ननु प्र
त्यक्षेण प्राप्तमानो व्याप्यव्यापकभावः कथंभिव्येत्याशक्याह श्रुत्येति
नूनमिति निश्चये हीतिमंसिद्धौ श्रुत्या नेहनानास्ति किंचनेत्यादिरूपयो
त्यर्थः नानात्वं निशारितं तेनच नानात्वनिवारणेनाद्वयकारणे ऽभिन

श्रुत्यानिवारितं नूनं नानात्वंस्यमुत्सेनहि
कथंभासो भवेदन्त्यः स्थितेचाद्वयकारणे ४७
दोषोपि विहितः श्रुत्या मृत्योर्मृत्युसगच्छति
इहपश्यति नानात्वं माययावचितानरः ४८

निमित्तोपादाने ब्रह्मणि स्थिते सति भासो व्याप्यव्यापकतादिप्रतिभासः
कार्यभूतो ऽन्त्यः स्वकारणानिरिक्तः कथंभवेन्नकथंचिदित्यर्थः ४७ किंच
पीददृष्टेर्दोषश्चवणादपि कारणादभिन्नमेव कार्यमित्याह दोषइति सू
त्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यादिरूपया श्रुत्येत्यर्थः

सुभू-

१९..

तत्र मृत्योरनंतरं मृत्युं जननमरणपरंपरामित्यर्थः स्पष्टमन्यत् ४८
 तर्हि किंकुर्थादित्यत आह ब्रह्मण इति बृहत्त्वादपरिच्छिन्नत्वाद्ब्रह्म तद्रू
 पात्सरमात्मनः सर्वाणि भूतानि जायन्ते उत्पद्यन्ते जायंत इति स्थितिमल
 ययोरप्युपलक्षणं यतोवा इमानि भूतानि जायंत इत्यादिऋकतः यस्मादेवं

ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः
 तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवंतीत्यवधारयेत् ४९
 ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणि विविधानि च
 कमाण्यपि समग्राणि विभर्त्तीति श्रुतिर्जगो ५०

तस्माच्छेतेरेतानि भूतानि ब्रह्मैव भवंति सन्मानब्रह्मरूपाणीत्यवधारयेन्नि
 श्चिनुयादिति ४९ ननु गाना नामरूपकर्मभेदेन विचित्राणि भूतानि क
 थं ब्रह्मात्मकानीत्याशङ्क्याह ब्रह्मैवेति अथवा इदं नाम रूपं कर्मतिवृ
 हदारण्यकश्रुतिर्जगो गायनं कृतवती स्वाधिकारिणः श्रावयामासेत्य

र्थः किमित्यत आह ब्रह्मैव सर्वनामान्याकाशादिदेहांतान्
 न् चपुनर्विविधानि रूपाण्यवकाशादि द्विपदानान् नानाविकारविशेषा
 न् अपिशब्दस्यार्थे रूपग्रहणं गंधादिग्रहणस्याप्युपलक्षणं समग्र्याणि
 कर्माण्यवकाशप्रदानादीनि स्नानशौचादीन् क्रियाविशेषानपि विप्रसृति

सुवर्णाज्जायमानस्य सूचर्णत्वंचशाश्वतं
 ब्रह्मणोजायमानस्य ब्रह्मत्वंचतथा भवेत् ५१
 स्वल्पमाप्यंतररुत्वा जीवात्मपरमात्मनोः
 यः संनिष्ठति मूढात्मा भयंतस्याभिभाषितं ५२

रुत्वादिफमिव सर्पादि प्रतिभासं दधात्यधिष्ठानदर्शनशून्यान् प्रतिदर्शय
 तीत्यर्थः ५० अत्र लोकप्रसिद्धं ह्यष्टानमाह सूचर्णोति सूचमं ५१ एवं क
 तृकमादि कारकषट्कस्यैकाधिष्ठानरूपत्वे सिद्धेऽपि भेददर्शिनो भयमाह
 ल्येति स्वल्पमाप्यंतरमुपास्योपासकरूपं भेदं कृत्वा कल्पयित्वायस्निष्ठति

तस्य भयंभाषितं यदा ह्येवैष एतस्मिन्पुनरभंतरं कुरुते अथ तस्य भ
 यं भवतीत्यादिकृत्येत्यर्थः ५२ ननु प्रकाशानमसोरिव परस्पर विरुद्ध-
 स्वभावयोर्द्वैतद्वैतयोः कुत एकाधिकरणत्वमित्याशङ्क्यावस्थाभेदादि-
 त्याह अत्रेति यत्र यस्याभज्ञानावस्थायां अज्ञानेन द्वैतमिव भवेत्तत्र
 तस्याभज्ञानावस्थायामितरोऽन्योऽन्यत्पश्यति यत्र हि द्वैतमिव भवति त

यत्राज्ञानाद्भवेद्द्वैतमितरस्तत्रपश्यति

आत्मत्वेन यदा सर्वं नेतरस्तत्रचापवपि ५३

दितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिद्यति तदितर इतरं शृणोति तदित
 र इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानामीति यत्र
 चाऽन्यदिवस्था तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यजिद्येदन्योऽन्यद्रसयेदित्या
 दिश्रुतेः चेशब्दः पूर्वोक्तादौलक्षण्यं सूचयति यदा यस्मिन् ज्ञानकाले स
 र्वयात्मत्वेन भवेत् तत्र तस्मिन् ज्ञानकाले इतरोऽएवपि किञ्चिदप्यन्यन्न

पश्यति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकं पश्येत्तत्केनकं जिद्येदिति
 त्यादिस्रुतेः सकाश्याज्ञाननिष्ठस्या नद्वैतमिति भावः ५३ ननु द्वैतादश
 ने कः पुरुषार्थ इत्याशयं तत्त्वनिपादिकां यस्मिन्सर्वोणि भूतान्या
 त्मेवाभूद्विज्ञानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुति
 मर्थतः यदति यस्मिन्निति यस्मिन्भवस्था विशेषे सर्वाणि भूतान्या

यस्मिन्सर्वोणि भूतानि ह्यात्मत्वेन विज्ञानतः
 न वै तस्य भवेन्मोहो न च शोको ऽद्वितीयतः ५४

त्मत्वेनात्मभावेन विज्ञानतः अपरोक्षेण साक्षात्कुर्वतो ऽधिकारिणः
 पुरुषस्य तस्येति षष्ठी सप्तम्यर्थे तस्मिन्भवस्था विशेषे वैमिश्रयेन मो
 हो भ्रमो न भवे च्छुनः शोको व्याकुलतापि न भवेत् उभयत्र हेतुः अहि
 तीयतः तत्कारणाभावादित्यर्थः ५४ छ

उक्तमुपसंहरन्कलितमाह त्रयमिति त्रयं जायदाद्यवस्थात्रय मेवमुक्तपर
स्मरव्यभिचारेण मिथ्या मिथ्यात्वहेतुः गुणेति गुणत्रयविनिर्मितं मा-
याकल्पितमित्यर्थः तर्हि किसलयमतआह अस्येति अस्य अवस्थात्रय
स्य शेषं स्पष्टं ५८ नन्ववस्थात्रयं मिथ्याभावतु जीवस्तु सत्यः स्वादि-

त्रयमेवं भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितं अस्यद्रुष्टागु
णातीतो. नित्योत्पत्तिकश्चिदात्मकः ५८ यद्द्रुष्टिदिग्
दृष्टांतिं श्रुक्तो वारजतस्थितिं तद्द्रुष्टाणि जीवत्वं
वीक्ष्यमाणेन पश्यति ५९ यथा मृदिघदानाम कनकैर्गु
डलाभिधा श्रुक्तो हिरजतस्थितिं जीवित्वाब्दस्तथापरं ६०

त्याशंभय सदृष्टान्तमुत्तरमाह यद्द्विदिति ब्रह्मणि वीक्ष्यमाणे आत्मत्वेन
साक्षात्कृते सति जीवत्वं न पश्यतीत्यन्वयः अन्यत्स्पष्टमेव ५९ अज्ञानाव
स्थायां प्रतीयमानो यो जीवन्नब्रह्मभेदः सनाममान इति बहुदृष्टान्तेराह यथेति र

ब्रह्मस्य ख्यातिराख्या नामेति यावत् परे परे ब्रह्मणि जीवशब्दस्तथा
 शेषस्पष्टं ६० न केवलं जीव एव नाममात्रः किंतु सर्वविश्वमपि ब्रह्म
 णि नाममात्रमित्यनेकदृष्टान्तेराह यथैवेति स्पष्टं ६१ नाममात्रप्रपंच-
 स्य मिथ्यात्ववासनादाढ्याथैममेवार्थे बहुभिलोकप्रसिद्धदृष्टान्तैः प्रपं

यथैवव्योम्भिनीलत्वं यथानीरंभरुस्थले पुरुषत्वयथा
 स्थाणौ तद्विहृश्वंचिदात्मनि ६१ यथैवशून्यैवेतालो
 गंधवाणांपुरयथा यथाकाशोद्भिचंद्रत्व तद्वत्सत्ये-
 जगत्स्थितिः ६२ यथातरंगकल्लौ जलमेवस्फुरत्य-
 लं पात्ररूपगतान्निहि ब्रह्मांडोधिस्तथात्मता ६३

चयति यथैवशून्य इत्यादिभिक्तिः शून्ये निर्जनेदेशे वैतालः अकस्मादाभास
 मानो भूतविशेषः गंधर्वपुरस्यापि शून्याधिष्ठानत्वं शैयं गंधर्वनगरनाम राज
 नगराकाशे नीलपीतादि मेघरचनाविशेषः स्पष्टमन्यत् ६२ यथानरंगेति सुगमं
 आकाशा

किंच घटति तत्रपादत्रयं स्पष्टं ननु किमनेन मिथ्यात्ववासनादाढ्येने-
त्यनआह श्रेयमिति तद्भावतो नामाभावनस्तद्रूप श्रेयं वाचारभण-
धिकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिऋतेः ६४ ननु यत्रहिद्वेन
भिवभवतीत्यादि श्रुत्यर्थदर्शनेनावस्थात्रय विदेहमोक्षाधुक्ता ननुजीव

घटनाम्नायथापृथ्वी पटनाम्नाहितंतवः जगन्नाम्नाचि
दाप्नोति श्रेयतत्तद्भावतः ६४ सर्वोपिप्यवहारस्तु ब्र-
ह्मणाक्रियतेऽर्जुनैः अज्ञानान्निजानंति मृदेवहिधृदा
दिकं ६५ कार्यकारणतानित्य मास्तेघटमृदोर्यथा
तथैवश्रुतियुक्तिभ्यां प्रपंचब्रह्मणोरिह ६६

न्योदा इत्याशङ्क्याह सर्वइति सर्वोपि लौकिको वैदिकश्चति शेषंस्पष्टं अयं
भावः अज्ञाननिवृत्तिरेवजीवन्मुक्ति ननुहेतादर्शनमिति ६५ तत्रहेतुस
दृष्टान्तमाह कार्येति यथा सौम्यैकेन मृत्पिडेन सर्वमृन्मयं विज्ञातस्यादि

त्वादिश्रुतिः युक्तिस्तु कार्यकारणयोरन्यत्वे एककारणज्ञानात्सर्वकार्यज्ञानं न स्यादित्यादि स्वरुगमन्यन्त् ६६ कार्यकारणयोरनन्यत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति गृह्यमाणइति भास्कर प्रमाणनिरपेक्षतयेव भासनशीलं स्पष्टमन्यन्त् ६७ ननु ब्रह्मणि भासमाने प्रपंचो नभासेदित्याशंभ्यावस्थाभे

गृह्यमाणेघटेयह् नृत्तिकायातिवैबलात्
 वीक्ष्यमाणेप्रपंचेपि ब्रह्मेवाभातिभास्कर ६७
 सदेवात्माविशुद्धोस्ति ह्यशुद्धोभातिवैसदा
 यथैकद्विविधारज्जु ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशं ६८

देनोभयमपि भासत इति सदृष्टान्तमाह सदेवेति तत्र ज्ञानिनः सदेवात्मा विशुद्धः अज्ञानतत्कार्यप्रपंचमलरहितत्वान्निःप्रपंचोस्ति अज्ञानिनस्तु सदेवाशुद्धोऽस्तीति ज्ञमादिभाति वैहीति तत्प्रसिद्धो उभयत्रापि दृष्टान्तः यथेति यथारज्जुज्ञानिनः सर्पाभावतया निर्विषत्वनाभयंकरी अज्ञानि

११५ ५ स्क्रिपनया विपरीतत्वेन भयंकरीति द्विविधा भाति अयं तावः ब्र
ह्म यद्यपि स्वयं प्रकाशत्वेन सदाभात्येव तथापि दृष्ट्या रूढत्वेन पुरुषा
द्यौपयोगीति ज्ञानिनमतिभाति नाज्ञानिनः सूर्यदीपादिरिव चक्षुष्मदं
धयो रिति दिक् ६८ नन्वात्मा यदि सदैव निःप्रपंचत्वेन भाति तर्हि कि

यथैव मृन्मयः कुंभ स्मद्देहोपि चिन्मयः

आत्मानात्मविभागोयं मुधैव क्रियते बुधैः ६९

सपत्वेन यथा रज्जू रजतत्वेन मुक्तिका

विनिर्णानाविमूढेन देहत्वेन तथात्मता ७०

मर्धं देहात्मभेदो वर्णित इत्याशङ्क्या विधेकिनो देहव्यतिरिक्तात्मबोधार्थं
विधेकिनस्तु व्यर्थ एवेति सदृशांतमाह यथेति तत्राऽबुधैरित्यऽकारप्रभेदे
मुधैव क्रियते अपितु नैति काकुव्यास्थानं अन्यत्सर्वसुगमम् ६९ इदानीम
विधेकिनः कल्पितदेहनादात्म्यं सदृशांतमाह सपत्वेनेति ७० ५

घटत्वेनेति ७१ कनकमिति ७२ पुरुषत्वइति ७३ गृहत्वेनेति. सर्पत्वे
नेत्यादि पंचानामप्येतेषां श्लोकानामर्थः स्फुटतर एवास्थ्यतो न व्याख्यातः

घटत्वेनयथापृथ्वी पटत्वेनैवतंतवः विनिर्णीता
विमूढेन देहत्वेनतथात्मता ७१ कनककुण्डलत्वेन
तरंगत्वेनचजलं विनिर्णीतं ७२ पुरुषत्वथ-
थास्थापु जलत्वेनमरीचिका विनिर्णीता
७३ गृहत्वेनवकाष्ठानि खड्गत्वेनवलोहता वि
निर्णीता ७४ यथावृक्षविपद्यासौ जलाद्भव
तिकस्यचित् तद्द्रात्मनिदेहत्वं पश्यत्यज्ञा
नयोगतः ७५

कृतं ७४ नन्वयथा निर्णये किंकारणमितिचे तदज्ञानमेवेति सदृष्टो
तमाह यथावृक्षेत्यादि द्वादशभिः ७५

पोतेनेति पोतेन नौकया स्पष्टमन्यत् ७६ पीतत्वमिति ७७ चक्षुभ्या
मिति ७८ अलातमिति ७९ महस्वइति हीति सर्वलोकप्रसिद्धौ ८०

पोतेनगच्छतः पुंसः सर्वभातीवचंचलं तद्द्रा० ७६

पीतत्वहिंयथास्युभे दोषाद्भ्रुवतिकस्यचित् तद्द्रा० ७७

चक्षुभ्यांभ्रमशीलाभ्यां सर्वभातिभ्रमात्मके तद्द्रा० ७८

अलातंभ्रमणेनैव वस्तुलंभातिसूयवत् तद्द्रा० ७९

महस्वैसर्ववस्तूनां मणुत्संख्यतिदूरतः तद्द्रा० ८०

सूक्ष्मत्वैसर्वभावानां स्थूलत्वचोपनत्रतः तद्द्रा० ८१

काचभ्रूमौजलत्ववा जलभ्रूमौहिकाचता तद्द्रा० ८२

यद्द्रुशौमणित्वाहि मणोवावक्रितापुमान् तद्द्रा० ८३

अभ्रिषुसत्सुधावत्सु सोमोधावतिभातिवै तद्द्रा० ८४

सूक्ष्मत्वेइति ८१ काचभ्रुमाविति ८२ यद्द्रुशिति ८३ अभ्रिषिति ८४

यथेति यथावृक्षेत्यादिश्लोकानां स्फुटार्थत्वात्सिद्धपेषणतुल्यत्वेन न-
 व्याख्यानं कृतं ८५ यथाशशीनि शशीत्युपलक्षणं सूर्यादीनामपि शेषस्य
 पं ८६ एवं द्वादशभिः श्लोकेरुक्तमथमुपसंहरति एवमिति एवमुक्ते
 नप्रकारेणात्मन्यविधातः आत्माज्ञानात् देहाध्यासो मनुष्योहमित्यादि

यथेति द्विविपर्यासो मोहाद्भवतिकस्यचित् तद्
 दा० ८५ यथाशशीजलेभाति चचलत्वेनकस्य
 चित् तद्दा० ८६ एवमात्मन्यविधातो देहाध्या
 साहिजायते सएवात्मपरिज्ञाना ह्यायतचप-
 रात्मनि ८७

बुद्धिर्जायते भवति ह्यतिप्रसिद्धी नन्वेतस्य निवृत्तिः कुतोभवेदिति
 चेदात्मज्ञानादेवेत्याहोत्तराद्धेन सइति सएव देहाध्यास एवात्मपरि-
 ज्ञानात् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारात्सरात्मनि अज्ञानतत्कार्यरहिते प्र

त्यगभिन्ने ब्रह्मणि लीयते ब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठते नह्यधिष्ठानंविना
 ५५ रोपितस्य स्वरूपमस्ति चकारादध्यासकारणमज्ञानमपिलीयतइति
 अन्यथाऽध्यासलयाभावादित्यर्थः नहि कारणे सति कार्यस्यलघुः सं
 भवति तस्मादात्मज्ञानादेव सकारणकार्याध्यासनिवृत्तिरित्यलं पल्ल

सर्वमात्मतयाज्ञातं जगत्स्थावरजंगमं
 अभावात्सर्वभावानां देहस्थचात्मताकृतः ८८
 आत्मानंसततंजानं कालनयमूहाद्युते
 प्रारब्धमखिलंभंजं त्वोद्देगंकर्तुमहं सि ८९

वितेन ८७ एतदेव विवृणोति सर्वमिति आत्माता देहस्य नेत्यर्थः स्पष्ट
 मन्यत् ८८ ननु ज्ञानिनो निष्प्रपंचात्मतया मम किंस्थान्नाह्यन्त्रभोज
 नेनान्यस्तृप्यतीतिचेदतआह आत्मानमिति भोमहाद्युते कामादि
 पराभवेन स्वहितसाधनोन्मुखस्त्वं आत्मानं प्रत्यगभिन्ने सततं आ

कृत्स्निमृतिपर्यंतं जानन् वेदांतवाक्यैर्विचारयन् कालं नयातिक्लमस्य वि-
 चारसाध्यज्ञानानंतरं चाखिलं प्रारब्धं चरमदेहारंभकं कर्म भंजनं सु-
 खदुःखाभासानुभवेन क्षपयन्सन्नुद्देशं कर्तुनाहंसीत्यर्थः ८९ वस्तु-
 तस्तु प्रारब्धमेव नास्ति कुतोभोगः भोगाभावे कुत उद्वेगकारणं तद-
 भावेच कुतस्तरां तन्निषेधोपदेश इतिवेदांतसिद्धांतरहस्यं वक्तुं प्रति-

उत्पन्नेष्व्यात्मविज्ञाने प्रारब्धनैवमुंचति
 इतियच्छ्रूयतेशास्त्रे तन्निराक्रियतेऽधुना ९०

जानत आचार्याः उत्सन्नइति अत्रेयं प्रक्रिया जगत्यतीतिस्त्रिधा लो-
 किकी शास्त्रीयानुभाविकीचेति तत्राद्या पारमार्थिकी द्वितीयाऽपरमा-
 र्थिकी तृतीयानुमानिभासिकी तासां निवृत्तिस्तु क्रमान् वेदांतश्रवणा-
 द्विन्यसाक्षात्कारमारब्धक्षयेभवति नान्यथेति तत्रेयं प्रतिज्ञाऽन्यप्रतीत्य
 भिप्रायेणोति ज्ञातव्यं श्लोकार्थस्तु स्फुटएव ९०

व्यावहारिकी

अप. नदेवाह तत्वेति ज्ञानेन सर्वव्यवहारकारणाज्ञाननिवृत्तौ प्रारब्धाभाव
 इतिश्लोकार्थः पदार्थेऽस्तु स्फुटएव ९१ इदानीं प्रारब्धशब्दं व्युत्पाद
 यन्मुक्तमुपसंहरति कर्मैति तत्र कर्मविधिषु संचितक्रियमाणं प्रारब्ध
 भेदात् तन्मध्ये भाविदेहारंभकं संचितं तथावर्त्तमानदेहनिर्वर्त्यं कि

तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धनैवविद्यते
 देहादीनामसत्त्वात्तु यथास्वप्नोविषोध्यतः ९१
 कर्मजन्मांतरीयं च त्प्रारब्धमिति कीर्त्तितं
 तत्तु जन्मांतराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हि चित् ९२

यमाणं प्रारब्धं तु वर्त्तमानदेहारंभकं तत्र यद्यपि संचितं जन्मांतरीयमे
 व तथापि भाविदेहस्य तत्प्रारब्धमेव भवति तेनेदं सिद्धमात्मनः स्वतः
 कर्तृत्वाभावात्कालत्रयेपि जन्मनास्तीति सर्वमवदानं ९२ ७
 ७ सच्चिदानंदायनमः ७ ७

पूर्वीकं दृष्टान्तं विषुषवन्सकारणजन्माभावे युक्तिमाह स्वमेति जन्मा
भावे तत्कारण्यंकृतः स्पष्टमन्यत् १३ ननु देहादिप्रपचस्य यतोवेत्या
देश्यतेः सत्यब्रह्मजन्यत्वात्कथं प्रातिभासिकत्वमिति चेदुच्यते उपादा
नमिति अत्र कारणं द्विविधं निमित्तोपादानभेदात् तत्र निमित्तं ना-

स्वप्नदेहोयथाध्यस्त स्तथैवायं हि देहकः
अध्यस्तस्य कृतो जन्म जन्माभावे हि तत्कृतः १३
उपादानं प्रपचस्य मृद्गांडस्यैव कथ्यते
अज्ञानचैव वेदान्तै स्तस्मिन्मष्टैकविश्वता १४

मीत्यतिमात्रकारणं उपादानंतूत्यतिस्थितिलयकारणं तत्र वेदान्तैः मा
त्रानु प्रकृतिं विद्यादित्यादिभिः प्रपचस्योपादानमज्ञानं पठ्यते चक्र
राइत्यापि अत्रायं भावः तर्कबलं ब्रह्मैव जगत्कारणं निर्विकारत्वात्
नापि केवलमज्ञानं जडत्वात् तस्मादुभयं मिलित्वैव जगत्कारणं भव

तीति सत्यानृते मियुनी करोतीत्यादिभक्तैः तत्रदृष्टान्तः पांडस्य घट
करकादिमृदिव मृत्पिंडइव तत्र जलस्थाने ब्रह्म पिंडीकरणसामर्थ्यसा
म्या दज्ञानतु मृत्तिकास्थाने आवरकत्वसाभ्यात् तत्र ब्रह्मणो ऽधिना-
शित्वाद्ब्रह्मज्ञानेन तस्मिन्ज्ञान एव नष्टे सति विश्वता जीवजगदीश्व

यथारज्जुं परित्यज्य सर्पंगृह्णाति वैश्वमात्
तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्प्रयति मूढधीः ९५
रज्जुरूपपरिज्ञाने सर्पखंडनतिष्ठति
अधिष्ठानेतथाज्ञाने प्रपंचः शून्यतांगतः ९६

रात्मकजगद्भावः क्व न द्वाप्यस्तीत्यर्थः ९४ मियुनी भावस्यैव ज्वालारणत्वे
सदृष्टान्तं प्रपंचयति यथारज्जुमिति ९५ इदानीं यदुक्तं तस्मिन्मष्टे क्वविश्वतेति
नत् प्रपंचयन् पूर्वोक्तं प्रारब्धाभावं सदृष्टान्तमुपसंहरति सार्द्धेन रज्जुरूपइति स्पष्टं ९६

किंच देहस्येति ननु जीवन्मुक्तस्य ज्ञानिनः प्रारब्धाभावसति अत्र ब्र-
ह्मसमन्वुत इत्यादिश्रुतिः प्रारब्धं किमर्थं वक्तव्यं वक्तव्यं इत्युच्यते अर्हन् अ-
ज्ञानीति श्रुतिः अज्ञानिजनबोधार्थं प्रारब्धं वक्तव्यं ज्ञानेन सर्वव्य-
वहारकारणं ज्ञाने नष्टेसति ज्ञानिनः कथं व्यवहार इत्यज्ञानिभिराक्षि-

देहस्यापि प्रपंचत्वात् प्रारब्धावस्थितिः कुतः

अज्ञानिजनबोधार्थं प्रारब्धं वक्तव्यं श्रुतिः ९७

क्षीयंते चास्यकर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे

बहुत्वं तन्निषेधार्थं श्रुत्या गीतचयत्सुकुटं ९८

सै प्रारब्धादिति तद्वोधार्थमिति शेषं स्पष्टं ९७ किंतर्हि ज्ञानिबोधार्थं वक्ति-
श्रुतिरिति चेदुच्यते क्षीयंत इति मिथने हृदयत्रयं धिच्छिद्यंते सर्वसंशयाः
क्षीयंते चास्यकर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे इति श्रुत्या कर्माणीति बहुत्वं य-
त् सुकुटं गीतं तत्तन्निषेधार्थं प्रारब्धाभावप्रतिपादनार्थं अन्यथा संचित

क्रियमाणोपेक्षया कर्माणीति द्वित्वं गेयं तथा न गीत मतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारान् चिज्जडत्रयिभेदेन सचितक्रियमाणप्रारब्धारब्धत्रिविधकर्मक्षयान्ते परमपुरुषार्थं ज्ञानिवोधार्थं श्रुतिवैकीर्तिभाषः १८ उक्तवैपरिबाधकमाह उच्यतइति एतत्प्रारब्धमज्ञैः श्रुतितात्पर्यानिभिज्ञैर्बलादविकृतसामर्थ्याच्चेदुच्यते यथार्थतया प्रतिपाद्यते चकारादहयात्मानं नपश्यं

उच्यतेऽशैबलाच्चैतत्तदानर्थद्वयागमः
वेदांतमतहानंच यतोज्ञानमितिश्रुतिः १९

तदाऽनर्थद्वयागमो दोषद्वयप्राप्तिः तत्र प्रारब्धरूपस्य द्वैतस्यांगीकारे अविमर्शप्रसंग एकोदोषः मोक्षाभावे ज्ञानसंप्रदायोच्छेदरूपो द्वितीयो दोषइति नकेवलं दोषद्वयस्यैव प्राप्तिरपितु वेदांतमतहानंच वेदांतमतस्याद्वैतस्य हानं त्यागी भविष्यति प्रारब्धग्रहणरूपस्य द्वैतस्य याथार्थ्यात्यर्थः तर्हि किंप्रतिपत्तव्यमित्यतआह यतइति यतो यस्याः

ज्ञानंभवति तादृशीसा श्रुतिब्रह्मेतिशेषः सा श्रुतिस्तु तमेवधीरो विज्ञा-
 य प्रज्ञाकुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्याथादहूच्छब्दान् वाचोविग्लापनंहित-
 दिति एतदभिप्रायः क इतिचेह्लिरय्यत धीरो चिर्वेकी ब्राह्मणो ब्रह्मभा-
 वितुभिच्छु स्तमेच वेदांतमसिद्धमात्मानं विज्ञाया ऽऽदाबुपदेशतः शास्त्र-
 तन्त्र ज्ञात्वा ऽनंतरं प्रज्ञां शास्त्राचार्योपदिष्टविषया मपरोक्षानुभवपर्य-
 तां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं कुर्वीतबहून् कर्मोपासना प्रतिपादकान्
 शब्दान् वाक्यसंदर्भान्ानुध्यायान्प्रचिंतयेत् तर्हि तान् श्रूयात्किनेत्याह
 वाचइति तद्वैतशास्त्रपठनं वाचोविग्लापनं विशेषेणश्रमकरं हीति सर्वा-
 णवसिद्धमित्यलंपल्लवितेन ९९ तदेवमेतावता ग्रंथसंदर्भेण मुख्याधि-
 कारिणो वैराग्यादिसाधनचतुष्टयपूर्वक वेदान्तवाक्यविचार एवमत्यग-
 भिन्नब्रह्मपरोक्षज्ञानद्वारा मुख्यं मोक्षकारणमित्यभिहितं इदानीमस-
 क्कृद्दिचार्यापि बुद्धिमाद्यविषयासत्त्व्यादिप्रतिबंधेनापरोक्षज्ञानं यस्य न
 जायते तस्य मदाधिकारिणो निर्गुणब्रह्मोपासनमेव मुख्यं साधनमित्य-

भिषेत्स्य ससाधनं ध्यानयोगं प्रतिजानत आचार्याः त्रिपंचेति अथो शा-
 ब्दोधिकफाग्रीभेदार्याः क्वचिदतइतिपाठस्तास्मिन्पक्षे यतो मंदाधिकारी
 विचारं नलभते ५ तोहेतोसित्यर्थः त्रिपंच त्रिगुणितानिपंच पंचदशैत्यर्थः
 तत्संख्याकान्द्यगानि निदिध्यासनागि साधकसाधनविशेषान् यज्ञसाधक
 प्रयाजादिवदित्यर्थः वदस्ये वदस्यामि तैर्वदस्यमापीः सर्वैरंगैर्निदिध्यासन

त्रिपंचांगान्द्यथोचदस्ये पूर्वोक्तस्यहिलब्ध्यथे
 तैश्चसर्वैःसदाकार्ये निदिध्यासनमेवतु १००

मेव कार्यं नतु तूष्णीमवस्थानमुचितमित्यर्थः निदिध्यासन कर्तव्यमिति
 ज्ञा प्रयोजनमाह पूर्वोक्तस्येति पूर्वोक्तस्य स्वरूपावस्थानलक्षणमोक्ष-
 स्व सिद्धयइति हीति वेदान्तप्रसिद्धौ तुशब्दः पातंजलवैलक्षण्यलक्षण-
 णेन सोक्षस्य सिद्धयइति अनेनाष्टागप्रतिपादकं पातंजलमवैदिकत्वाद्दे-
 शोपिकादिवदनादेयमिति ध्वनितं १०० ७

मंदाधिकार्यन्यत्सर्वं कर्म सगुणोपासनविचाररूपं साधनंच विहाय अ
ह्याचार्योक्तप्रकारेण निर्युगं ब्रह्मैव निर्दिध्यासेदित्याह नित्येति स्पष्टं १०१

नित्याभ्यासाद्दत्तेमासि न भवेत्सच्चिदात्मनः
तस्माद्ब्रह्मनिदिध्यासे ज्जिज्ञासुः श्रेयसेचिरं १०१
यमोहिनियमस्त्यागो मौनद्वैशम्बकालता
आसनमूलबुधम्ब देहसाम्यचदृक्स्थितिः १०२
प्राणसंयमनंचैव प्रत्याहारश्चधारणा
आत्मध्यानसमाधिश्च प्रोक्तान्यगानिवेकमात् १०३

ननु कानि तान्यगानि धैःसह निर्दिध्यासनं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तानि निर्दिशति
यमइति द्वाभ्यां उत्तानार्थानुभावपिच्छोक्तौ १०२ १०३

७

इदानीमेतेषां प्रत्येकं निरुद्देशक्रमेण स्वाभिमतानि लक्षणान्याह सर्वमित्याद्येक
विशत्या तत्र प्रथमोद्दिष्टं यमं तावद्दर्शयति सर्वमिति सर्वमाकाशादिदेहा
तंजगद्ब्रह्म बाधसामानाधिकरण्यद्वारा स्थाणुपुरुषादिवदित्यर्थः इति वि
ज्ञानान्निश्चयान्देतोर्दिद्रियाणां श्रोत्रादीनामेकादशकरणानां ग्रामः समूहस्त

सर्वे ब्रह्मेति विज्ञाना दिद्रियग्रामसंयमः
यमो यमिति संभोक्तो ऽप्यसनीयो मुहुः १०४
सजातीयप्रवाहश्च विजातीयनिरस्कृतिः
नियमो हि परानंदो नियमाक्रियते त्वर्थैः १०५

स्यसंयमः सम्यक् शब्दादिविषयाणां विनाशित्वासातिशयत्वदुःखत्वत्वादिदो
षदर्शनात् यमो विषयेभ्यो निवारणं अयं यम इति संभोक्तः न तु केवलमा
दित्यर्थः ततश्च किमत आह अप्यसनीय इति अयं मुहुर्मुहु रप्यसनीय इति १०
एवं यमं लक्षयित्वा नियमं लक्षयति सजातीयेति सजातीयं प्रत्यगभिन्नं परं

ब्रह्म तदेकाकारोवृत्तिप्रवाहः सजातीयप्रवाहः यद्वा सजातीयानामसंगो
 हमधिक्रियोहमित्यादिप्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रत्ययानां प्रवाहः चपुनः विजाती
 यतिरस्कृति विजातीयं ब्रह्मात्मविलक्षणं जगत्पूर्वसंस्काराज्जायमाना त
 दाकारावृत्तिरित्यर्थः तस्य तिरस्कृतिदोषस्मृत्याऽधिक्रियेताऽनादरइत्य
 र्थः अयं नियम इत्यर्थः ननु केवलं शोचादिरित्यर्थः हीत्युपनिषत्प्रसि

त्यागः प्रपंचरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात्

त्यागोहिमहतापूज्यः सधामोक्षमथोयतः १०६

द्वी नव्यनयोरुपनिषत्प्रसिद्ध्या कः पुरुषार्थ इति चेदत आह परानंदइति
 ततश्च किमत आह नियमादित्यादिस्रगमं १०५ इदानीं तृतीयं त्यागं लक्ष
 यति त्यागइति प्रपंचरूपस्य प्रपंची नामरूपलक्षणो रूष्यते घटोयं य
 दोयमित्यादि नामरूपतो निरूप्यते अवच्छिद्यते प्रकाशयते येन तत्प्रपंच
 रूपं सर्वाधिष्ठानभूतं पदार्थस्फुरणं तस्य चिदात्मत्वावलोकना चिदजडं

स्वत एव प्रकाशमानं ब्रह्म तदात्मास्वरूपं यस्य तद्वाचनस्यावलीकनम्
 नुसंधानं तस्माद्धेतोयस्स्यागः नामरूपोपेक्षा स एवत्यागस्स्यागश
 ब्दधाव्यः ईशावास्थ्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतेः हीति विद्ब्रह्मनुभवप्रसिद्धौ
 नन्वयं त्यागो नृकुत्रापि प्रसिद्धइत्याशक्याह महतांपूज्यइति तत्रहेतुः
 सधइति यतोयत्यागः सद्योनुसंधानकालएव मोक्षमयः परमानन्दस्य

यस्माद्वाचोनिवर्तते अप्राप्यमनुसासह
 यन्मोक्षयोगिभिर्गम्यं तद्भवेत्सर्वदाबुधः १०७

रूपावस्थानरूपः अतएवात्मतत्त्वविदामिष्टत्वाद्दतिप्रसिद्धोयं त्यागइत्य
 र्थः तस्मादयमेव सुमुक्ता कर्तव्यो नान्यः केवलस्वकर्मोद्यकरणरूप
 इति भावः एवमत्रेष्टृत्यं १०६ अथमोक्षं लक्षयति यस्मादिति शब्द
 वृत्तिनिमित्तजानिक्रियादरभावात् मनोवाचाभगोचरं यन्मोक्षं वक्तुमश
 क्यं यद्ब्रह्म तथापि योगिभिर्गम्यं ज्ञानयोगिभिः प्रत्यगभिन्न्त्वेन प्रा

ष्यं तस्यसिद्धमेव ब्रह्मरूपमीनं सर्वदा बुधो विवेकी भवेत्तदहमस्मीत्यनु
 संदध्यादित्यर्थः १०७ नन्विदं प्रत्यगभिन्नब्रह्मानुसंधानं ध्यानरूपं चतु
 र्दशमंगं प्रतीयते इत्याशंक्य स्वारस्यात्मकारांतरण मीनमेव लक्षयति
 साह्चिन वाचइति अयंभावः शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्ब्रह्म यथावागवि

वाचोयस्मान्निवर्तते तद्वक्तुंकेनशक्यते
 प्रपंचोयदिवक्तव्यः सोपिशब्दविवर्जितः १०८
 इतिवातद्भवेन्मीनं सतासहजसञ्चित
 गिरामीननुवालानां प्रयुक्तब्रह्मवादिभिः १०९

ष्यं तथानामरूपजात्यादिप्रपंचोपि सदसदादि विकल्पासहत्वाद्वागती-
 तः १०८ इतीति इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मजगतोर्विवादत्प्रागरूपवा तन्मीनं
 भवेत् केषामित्याकांक्षायां सतांचेदप्रसिद्धमित्याह सतामिति सत्युरुषा
 णां सहजस्थितिनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थः ननु वाङ्मयमनमेव प्रसिद्धमी

इदानीं देहसाम्यं लक्षयति अंगानामिति अंगानां ब्रह्माण्द्यस्तानां स्व
 भावविषमाणामधिष्ठानसमत्पदस्य समतां विधाञ्जानीयात् चेत्समे
 ब्रह्मणि अंगविषम्यमित्यत्राध्याहारः तच्चेन्नोलीयते समब्रह्मरूपतया . न
 तिष्ठतीत्यर्थः तर्हीत्यत्र शेषः शुष्कवृक्षपदगानां मृजुत्वसरलत्वमचंचलत्व

अंगानांसमतांविधा त्समेब्रह्मणि लीयते
 नोचिन्नेवसमानस्य मृजुत्वंशुष्कवृक्षवत् ११५
 दृष्टिज्ञानमयीकृत्वा पश्येद्ब्रह्ममद्यजगत्
 सादृष्टिःपस्मोदारा ननासात्रावलोकिनी ११६

चयत्तत्समानत्वं नैव भवेदिति संबंधः अंगानां विषमस्वभावत्वादिति भावः
 ११५ इदानीं दृक्स्थितिं लक्षयति दृष्टिमिति ब्रह्मणि फलव्याप्यत्वाभावेपि
 दृष्टिव्याप्यत्वान् दृष्टिमंतःकरणदृष्टिं ज्ञानमयीमखंडब्रह्माकारां कृत्वा ज
 गत्सर्वं ब्रह्ममयं पश्येत् ब्रह्मैवेदं सर्वमित्ये तावन्मात्रेव दृष्टिः कार्येति-

भावः स्पष्टमन्यत् ११६ ननु तथापि ब्रह्मणि वृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तजात्या-
 द्यभावादिंद्रियादि मत्स्यक्षविषयस्थजगतो ब्रह्मरूपत्वेन दर्शनं कथं स्यादि-
 त्याशंक्य स्वासस्यात्यक्षांतरेणाह दृष्टीति वाशब्दः पक्षांतरे दृष्टीत्यादिना
 श्रोत्रादि सर्वत्रिपुटीनामुपलक्षणं यत्र यस्मिन् ब्रह्मस्वरूपे दृष्ट्यादि सर्वत्रि

दृष्टिदर्शनदृश्यानां विरामोयत्रवाभवेत्
 दृष्टिस्तत्रैवकर्तव्या ननासात्राचलोकिनी ११७
 चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैवभावनात्
 निरोधःसर्ववृत्तीनां प्राणायामःसञ्च्यते ११८

पुटीनां विरामो लयोभवेत्तत्र तस्मिन्नेव प्रपंचतीति दृष्टिरंतःकण्ठवृत्तिः कर्त्त-
 व्या ननासिकात्राचलोकिनीत्यर्थः ११७ अथ प्राणायामं लक्षयति चित्तादीति
 मनोधीनत्वात्प्राणस्य मनोनिरोधेनैव प्राणनिरोधः ननु प्राणनिरोधेनैव पा-
 तंजलाभिमतेन मनोनिरोधस्तदधीनत्वात्तावादिति फलितार्थः ११८

आसुं प्राणायामं स्वाप्तिमतेन रेचकादिविभागत्रयेण लक्षयति सार्द्धेन निषे-
धनमिति स्पष्टं ११९ तत इति अनात्मोपेक्षाऽऽत्मासुसंधानतद्दृढयोनि रे-
चकादिशब्दवाच्यानीतिभाषार्थः नन्वयं त्रिविधोपि प्राणायामो नकुत्रापि
श्रुत इत्यपेक्षायामत्राधिकारिणमाहाहर्द्धेन अयमिति अयमुक्तलक्षणः प्रा-

निषेधनंप्रपंचस्य रेचकारब्धः समीरणाः
ब्रह्मेवास्मीतियावृत्तिः पूरकोवायुरीरितः ११९
ततस्तद्वृत्तिर्नश्चल्य कुंभकः प्राणसंयमः
अयंचापिप्रबुद्धाना मज्ञानाद्प्राणपीडन १२०

णायामश्चकाराद्भेदत्रययुक्त इत्यर्थः प्रबुद्धानां प्रकर्षेणासंभाचनादिरहि-
तत्वेन बुद्धानामात्मबोधयुक्तानां निःसंदेहाऽपरोक्षज्ञानिनामित्यर्थः यो-
ग्य इत्यध्याहारः तस्यज्ञानां कीदृश इत्यत आह अज्ञानमिति १२०

इदानीं प्रत्याहारं लक्षयति विषयेष्विति विषयेषु यदादिषु यद्वा शब्दादिषु
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यामालम्बतां सत्तास्फुरत्ताप्रियतामात्रतां हृत्वानुसंधाय म
 नसोतःकरणस्य चिति मज्जनं नामरूपक्रियानुसंधानराहित्येन चित्स्वरूपत
 यावस्थानं सप्रत्याहारः ततः किमतआह अभ्यसनीयइति १२१ धारणां ल

विषयेष्वालम्बतां हृत्वा मनसश्चित्ति मज्जनं
 प्रत्याहारः सविज्ञेयो ऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः १२१
 यत्र यत्र मनोयाति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात्
 मनसो धारणं चैव धारणासापरा मता १२२

क्षयति यत्रेति यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् पदार्थे मनोयाति गच्छति तत्र तत्र
 ब्रह्मणः सत्तादिभात्रस्य नामाद्युपेक्षया दर्शनादनुसंधानान्मनसोधारणं ब्र-
 ह्मण्येव स्थिरीकरणं धारणेत्यर्थः नन्वाधारादिषु पदचक्रमध्ये एकत्र मनसो-
 धारणं धारणेति प्रसिद्धमत आह सेति साऽवोक्तलक्षणा धारणा परोक्त

सामता तत्वबोधवतामित्यर्थः अन्यानु पातंजलाभिमतता प्राणायामादिवद
परेभिर्भावः चण्डेत्यव्ययद्वयं वेदांतविद्वदनुभवप्रसिद्धिं द्योतयति १२२
अथात्मध्यानं लक्षयति ब्रह्मैवेति सहृत्वा सती प्रमाणांतरबाधायोग्या द्यो
त्तिरूप्या दृश्या निरालंबतया देहाद्यनुसंधानराहित्येन स्थितिरवस्थानमि

ब्रह्मैवास्मीतिसहृत्वा निरालंबतयास्थितिः
ध्यानशब्देनविरख्याता परमानंददायिनी १२३
निर्विकारतयादृश्या ब्रह्माकारतयापुनः
वृत्तिविस्मरणसम्यक् समाधिज्ञानसंज्ञकः १२४

त्यर्थः शेषस्यपुं १२३ अथात्यं समाधिरूपं पंचदशमंगं लक्षयति निर्विकार
तयेति निर्विकारतया विषयानुसंधानरहिततयांतःकरणदृश्याः पुनरनंतरमे
व ब्रह्माकारतया यत्सम्यक् मपंचसंस्काररहितं ध्यातृज्येयाकारवृत्ति
शून्यं वृत्तिविस्मरणं दैताननुसंधानं स समाधिः पंचदशमंगमित्यर्थः ननु

दृष्टिस्मरणस्याज्ञानरूपत्वात्कथं समाधित्वमित्याशंक्य ब्रह्मात्मैक्यबो-
 धाभावे केवलवृत्तिस्मरणस्य तथात्वेपि न ब्रह्मज्ञानसाहितस्य तथात्वमि-
 त्याशयेन समाधिं विशिनष्टि. ज्ञानसंशक इति ज्ञानमिति संज्ञायस्य सज्ञा
 नसंज्ञकः ब्रह्माकारतया स्मरणरूप इत्यर्थः उक्तंच समाधिः संविदुत्पत्तिः

इमं चाकृत्रिमानंदं तावत्साधु समाभ्यसेत्
 वप्रयोथावत्सणालुसः प्रयुक्तः सन्भवेत्स्यथ १२५
 ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट्
 तत्स्वरूपं न चैतस्य विषयामनसोगिरां १२६

परजीविक तां प्रतीति १२६ इदानीं यदर्थी सांगमिदं निदिध्यासनमुक्तं तदाह इम
 भिति अकृत्रिमानंदं स्वरूपभूतानदाभिब्यंजकं निदिध्यासनमित्यर्थः चकारा
 ध्यायुद्विदं तं विचारमपीति स्पष्टमन्यत् १२५ एवमभ्यसतः फलमाह तत
 इति साधननिर्मुक्तः साधनाभ्यासरहित इत्यर्थः एतस्य योगिनः तद्ददानम

सिद्धं स्वरूपं ब्रह्मैवेति भावः १२६ अखण्डं करसमग्रं स्वरूपत्वेनाद्यस्थानलक्षणमोक्षफलदोऽयं समाधिपद्येनो योगो गुर्वेनुग्रहवता सुकलोस्ति तथापि सुकर इत्यनादरो नकार्यः विद्मद्याहुत्यसंभवादित्याह द्वाभ्यां समाधाविति स्पष्टोऽर्थः १२७ लयइति तत्रलयो निद्रा तमः कार्याकार्यविवेकः विद्वेषो विषयस्फुरणं

समाधौ क्रियमाणे तु विद्मान्यायांति वैबलान् अनुसंधानराहित्यमालस्यं भागलालसं १२७ लयस्तमश्च विद्वेषो रसास्वादुश्च शून्यता एव यद्विद्मद्याहुत्यं त्याज्यमत्र ह्यविदाशनेः १२८ भाववृत्त्याहिभावात्त्व शून्यवृत्त्याहि शून्यता ब्रह्मवृत्त्याहिपूर्णत्वं तथा पूर्णत्वमभ्यसेत् १२९

रसास्वादो धन्यो ह्यमित्याद्यानंदाकारवृत्तिः चक्षुः शून्यता चित्तदोषः रागद्वेषादि तीव्रवासनया चित्तस्य त्तन्मीभावाः कषायः क्षुब्धतेत्यर्थः स्पष्टमन्यन् १२८ वृत्तिरेव ग्रंथमोक्षकारणमित्याह भावेति भाववृत्त्या घटाद्याकारवृत्त्या भावस्व

नम्यत्वं भवतीतिशेषः शून्यवृत्त्या अभाववृत्त्या शून्यना जडतेत्यर्थः हीनि लोकमसि-
द्धौ तथा ब्रह्माकारवृत्त्या पूर्णत्वं हीनिविद्वत्प्रसिद्धौ ततः किमन आह पूर्णत्वमिति १२९ इ-
दानीं ब्रह्ममयीं वृत्तिं स्वोक्तुं तद्वृत्तित्यागपयान्निन्दति येहीति ये एना ब्रह्माख्यां वृत्तिं जहति

येहि वृत्तिं जहत्येनां ब्रह्माख्यां पादनीं परां तेषु वृत्तैव जीवं-
ति पशुभिश्च्यसमानराः १३० येहि वृत्तिं विजानति ज्ञात्वापि
वर्ह्यं तिये तेषैस्त्युरुषाधन्या वद्यास्ते सुवृत्तये १३१ ये
षा वृत्तिः समावृद्धा परिपक्वा च सा पुनः तेषु सद्ब्रह्मतां प्राप्ता
नेतरेशब्दवादिनः १३२ कुशला ब्रह्मवात्तायां वृत्तिहीनाः सु-
राणिणः तेष्वज्ञानितयानून पुनरायां तियांति च १३३

त्यजंति तेषु वृत्तैव जीवंतीत्यन्वयः स्पष्टमन्यन् १३० संप्रति तामेव वृत्तिं विवर्द्धयितुं ब्रह्मवृत्ति-
परान्तस्य रूपांन् स्तौति येहीति स्पष्टं १३१ एवं ब्रह्मवृत्तिपरान्तसुखा ऽधुना तेषां ब्रह्मभासिरू-
पं फलमाह येषामिति सुगमं १३२ तानेव शब्दवादिनो निन्दति कुशला इति स्पष्टम् १३३

यत एवं तस्माद्ब्रह्मनिष्ठैर्ब्रह्मवृत्तैव सर्वदा स्यात्तद्व्यभिचि सूचयितुं ब्रह्मा-
दिनामुदाहरणमाह निभेयेति यथा ब्रह्माद्यास्तथासनकाद्याः यथा सनका
द्यास्तथाशुकाद्या इति सम्प्रदायो दर्शितः एतेन ब्रह्मादिसेव्यत्वादिनिम्नेष्टोयं
समाधिपर्यन्तो राजयोगः सर्वदा सुमुक्तभिः सेवनीय इति ध्वनितं १३४ त

निभेषांर्द्धं न तिष्ठति वृत्तिर्ब्रह्ममयी विना
यथा तिष्ठति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः श्रुत्वा दयः १३४
कार्यकारणतायाता कारणान् हि कायता
कारणत्वं ततो गच्छेत्कार्यभावि विचारतः १३५

देवं स्वाभिमतं सांग्रजयोगमभिधाय पूर्वोपक्रांतं सांख्यापरपर्यायं वेदान्तविचारमुपसं-
हरति कार्य इत्यादिपंचभिः श्लोकैः कार्येति कार्ये घटपटादिरूपे विकारे
कारणता मृतत्वादिरूपा सर्वविकाराधिष्ठानता आयाताऽनुगता कारणो-
कार्यता नहीति प्रसिद्धं ततः कारणात्कार्यभावे कारणत्वं गच्छेत् ननुः

थंकारणे कार्यभावे इत्यत आह विचारत इति यथाप्यं दृष्टान्तस्तथाकाशा-
 दिकार्थे कारणता आकाशोस्ति भातीत्यादिव्यवहारहेतुमूला सत्यज्ञाना-
 दिरूपब्रह्मणः कारणता अध्याना अनुगता कारणे ब्रह्मणीतु आकाशादि
 कार्यता नहीति अतः परमार्थतः आकाशाद्यभावे ब्रह्मणः कारणतापि
 नहीति दार्शनिकोऽर्थः १३५ ततः किमत आह अथेति अध्यानतः

अथशुद्धं भवेदस्तु यद्वैवाचामगोचरं
 द्रष्टव्यमृद्धतेनैव दृष्टान्तेन पुनः पुनः १३६

रं कार्यकारण भावनिवृत्तौ यच्छुद्धं मनोवाचामगोचरं वक्तुं तद्भवेत्
 यतो वाचो निवर्तत इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतनार्थो हि शब्दः ननु
 बुद्धेः स्तणिकत्वेनैकदा तथा विचारितेषु पुनरन्यथैव भातीत्यत आ-
 ह द्रष्टव्यमिति १३६ नैकैकलभ्यं विचारो ज्ञानसाधनमेवापितु ध्यानसाधनमपीत्याह

अनेनेति अनेनेवप्रकारेण शुद्धचित्तानां दृष्टिज्ञानं उदेति ततः परं ब्रह्मात्मिका दृष्टि-
 प्रवेदिनियोजनापदानामर्थस्तु स्फुट एव १३७ तमेव विचारं विशादयति द्वाभ्यां कारण
 मिति आदौ प्रथमं कारणं व्यतिरेकेण कार्यविरहेण विचारयेत् पुनस्तन् कारणमन्वयेना

अनेनेवप्रकारेण दृष्टिब्रह्मात्मिका भवेत्
 उदेति शुद्धचित्तानां दृष्टिज्ञानं ततः परं १३७
 कारणव्यतिरेकेण पुमानादौ विलोकयेत्
 अन्वयेन पुनस्तद्धि कार्यमित्यं प्रपश्यति १३८
 कार्ये हि कारणं पश्येत् स्यात्कार्यं विसर्जयेत्
 कारणत्वं ततो गच्छेत् द्ववशिष्टं भवेन्मुनिः १३९

तुस्तथा कार्येऽपि नित्यं प्रपश्यतीति १३८ अथयैवं विचारयेदित्याह कार्येति आ
 दौ कार्ये कारणमेव विचारयेत् पश्चात्तत्कार्ये विसर्जयेत् नानुसंदध्यात्
 कार्यवर्जने सति कारणत्वं स्वत एव गच्छेत् एवं कार्यकारणवर्जनेऽवसि

ह्यं सच्चिन्मात्रं मुनिर्मनशीलः स्वयमेव प्रवेदिति १३९ ननु विचारजन्या
 परोक्षज्ञानेन मुनेर्ब्रह्मत्वं भवतुनाम परंतु परोक्षज्ञानिनः कथं भवेदित्या
 शक्य तीव्रभावनाया परोक्षज्ञानिनोपि ब्रह्मत्वं भवेदिति सदृष्टान्तमाह भा
 वितमिति अयंभावः यद्यपि परोक्षज्ञानेन प्रमातृगतावरणनिवृत्तौ सत्याम
 पि प्रमेयगतमावरणं न भिचर्त्ते तथापिनिश्चयात्मना निश्चययुक्तबुद्धि

भावितंतीव्रवेगेन यद्ब्रह्मनिश्चयात्मना
 पुमास्तद्भिर्भवेच्छीघ्रं श्रेयंभवमरकीटवत् १४०

मना पुरुषेण यद्ब्रह्म सच्चिदानंदं ब्रह्म तीव्रवेगेनाऽहर्निशं ब्रह्माकारं ब्रह्मा भा
 वितं चिन्तितं तद्ब्रह्म श्रेयमपरोक्षेण ज्ञातुं योग्यं ब्रह्म शीघ्रमचिरेण पुमान्
 भवेत् प्रत्यगभिन्न ब्रह्मभावनया पुरुषो ब्रह्मरूपो भवन्तीत्यर्थः हीति वि
 द्ब्रह्मसिद्धौ नम सर्वलोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह भवमरकीटवदिति भवमरेण कुत
 भिदानीय जीवन्नेव स्वकुट्यां प्रवेदितीत्यर्थः कीटः स यथा भयात् भवमरस्या

नेन भ्रमरएव भ्रमति तद्वदिति १४० यदि पूर्वश्लोकोक्तदृष्टौने भावनाय
लादेवान्यस्यान्यत्वं भवेत् तर्हि ब्रह्मवित्तत्वेन ब्रह्मरूपस्य विश्वस्य ब्रह्म
भावनायां तद्रूपता भवेदिति किमुक्तव्यमित्याशयेन सर्वात्मभावनामाह
अदृश्यमिति अदृश्यं परोक्षं भावरूपं प्रत्यक्षं सर्वविशेषं यद्वा अदृश्यं द्रष्टु

अदृश्यं भावरूपं च सर्वमेवचिदात्मकं
सावधानतयानित्यं स्वात्मानं भावयेद्बुधः १४१
दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेणार्चयेत्
विद्वान्नित्यसुरवेतिष्ठे द्वियाचिद्रसपूरुणया १४२

रूपं भावरूपं दृश्यं चकारादर्शनं एतत्सर्वं निरुपधात्मकं जगद्भूत्याऽऽत्मभिन्नत्वे-
भासमानमपि निदात्मकं निर्विशेषसुरणभावास्वरूपं स्वात्मानमेव बुधः अद्वैतज्ञा-
ननिष्ठः सावधानतया स्थिरवृत्त्या नित्यं भावयेत्सकलमिदमहं च ब्रह्मेवेति सर्वदा
पश्येदित्यर्थः १४१ एतदेव विवृणोति दृश्यमिति दृश्यं घटादिकमदृश्यतामधि

स्थानचिद्रूपतां नोत्वा हीनिविहृत्यसिन्दौ ब्रह्माकारेण कल्पितस्य परिच्छिन्न
 स्थ नामरूपादेर्निवृत्तिपूर्वकं बृहदाकारेणापरिच्छिन्नरूपेण चिन्नेदित्यर्थः त
 नः किमन आह विद्वानिति चिद्रसपूर्णया चिदेवरसम्बिद्रसम्बिदानंदस्तेन पू
 र्णया धिया नित्यरूपे अधिनाधिरूपे विद्वांस्तिष्ठेदिति १४२ इदानीमस्तु

एभिरंगैः समाधुक्तो राजयोगउदाहृतः
 किंचित्पक्ककषायाणां हठयोगेनसद्युतः १४३

स्वाभिमतयोगमुपसंहरति एतिरिति किंचित्स्वल्पं पक्काः दग्धाः कषाया
 रागादयो येषां तेषां हठयोगेन पातंजलोक्तेन प्रसिद्धेनाष्टांगयोगेन सं
 युतौ च वेदांतोक्तो योगइति शेषं स्पष्टं १४३ अयं राजयोग एव के

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

षां योग्य इत्याकांक्षायां सर्वत्र्यथार्थमुपसंहरन्नाह परिपक्वमिति येषां मनः प
रिपक्वं रागादिमलरहितमिति यावन् तेषामित्यध्याहारः तेषां जितारिषद्वृर्गाणां
पुरुषधुरंधराणां केवलः पानंजलाभिमतयोगनिरपेक्षः अयं वेदांताभिमतो यो
गः सिद्धिदः प्रत्यगभिनमस्वापरोक्षज्ञानद्वारा स्वस्वरूपवस्थानलक्षणमुक्ति
प्रदः चकारोऽवधारणो नान्यथापरिपक्वमनसाभित्यर्थः ननु परिपक्व मनस्त्व

परिपक्वं मनोयेषां केवलोद्यंचसिद्धिदः गुरुदेवतभक्तानां
सर्वथाफलभोजवात् १४४ इति श्रीपरमहंसपरिब्रजका
चार्य श्रीमच्छंकरभगवता विरचिताऽपरोक्षाऽनुभूतिः समा०

मतिदुर्लभमित्याकांक्षायामस्यापि साधनत्वादतोऽन्तरंगसाधनमाह गुरुदेवतभ
क्तानामिति जयादिनिशीघ्रमित्यर्थः सर्वेषामिति पदेन वर्णाश्रमादि निरपेक्षं मनु
ष्यमात्रं गृहीतव्यं अतएव गुरुदेवतभक्तेरन्तरंगत्वं तथाचन्युतिः यस्यदेवपराप्तिकि
र्यथादेवतथागुरो तस्यैतेनकथितास्त्वर्थाः प्रकाशंतेमहात्मन इति स्मृतयश्च तद्विद्वि

प्रणिपातेन श्रद्धावानुलभनेज्ञानमित्याद्याः अयंभावः परिपक्वमनसोरपिदुःसाध्यानि
 साधनानि युरुदेवतभक्तानां सःसाध्यानिभवंतीतिहेतोरुदेवतभजनमेव स्व
 धर्माविरोधेन सर्वैः कार्यमिति परमं मंगलं १४४ पूर्णैयमापरोक्ष्येण नित्यात्मज्ञानकाशि
 का अपरोक्षानुभूत्यास्वयंथराजमदीपिका १ नमस्तस्मैभगवते शंकाचार्यरूपिणे
 येनवेदांतविद्येय मुहूर्त्तवेदसागरात् २ यद्यथंशंकरःसाक्षाद्देतांभोजभास्करः नो
 देव्यत्तर्हिकाशेन कथंभ्यासादिसूचितं ३ अन्यत्संमतंकिंचिच्चक्षुरेरेवमेनहि असंभ
 तंतुयत्किंचिच्चन्मभैवशुरोर्नहि ४ यत्प्रसादादहंशब्दप्रत्ययाल्वर्नाहयः अहंसजगदा
 लवः कार्यकारणवर्जितः ५ तस्यथीयुरुत्तानस्य यादाडेतुसमर्पिता दीपिकामलिकासे
 यं तत्कृपशुणुंकिता ६ योहंस्वाज्ञानमात्राज्जगदिदमप्रचर्यादिदेहांतमादी स्वस्वमादि
 वदेवसोहमधुनास्वज्ञाननःकंपलं ग्लेवास्व्याद्वितीयपरमसुरभयनिर्विकारविबावं जा
 मत्स्थानवदेवदेवगुरुस्तत्सत्यमसादोत्थितान् ७ इतिथी परमहंसपरिब्राजकाचार्य श्री
 विद्यारण्यसुनि विरचिताऽपरोक्षानुभूतिदीपिका समाप्तिमगमत्

४

इदं उक्तं पुंभव्याख्यनार्यां वाराणसी विदितेन जगदीश्वराख्य शिखापंजे मुद्रापित्त. संवत् १९२५

इत्यपरोक्षानुभूतिः समाप्ता